

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Aan de goede kant: Een geschiedenis van de Nederlandse anti-apartheidsbeweging 1960-1990

Muskens, R.W.A.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Muskens, R. W. A. (2013). *Aan de goede kant: Een geschiedenis van de Nederlandse anti-apartheidsbeweging 1960-1990*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

6. Het olie-embargo; acties tegen Shell

Inleiding

In 1972 deed de Wereldraad van Kerken een oproep aan haar leden om multinationale ondernemingen te vragen zich uit Zuid-Afrika terug te trekken. Werkgroep Kairos besloot aan deze oproep gehoor te geven. Maar op welke bedrijven zou de organisatie zich moeten richten? De keuze voor Shell als eerste en voornaamste doelwit lag voor de hand. Olie was een vitaal product voor Zuid-Afrika; het was één van de weinige strategische producten waar het land zelf niet over beschikte. Shell was sinds het begin van de twintigste eeuw betrokken bij de olievoorziening aan Zuid-Afrika, bovendien was Shell het enige mondiaal opererende energiebedrijf dat (deels) in Nederlandse handen was. Ook speelde mee dat Shell in Nederland, maar ook internationaal, de aandacht trok en tot de verbeelding sprak. Acties bij Shell zouden niet snel onopgemerkt blijven. Maar ook andere argumenten werden genoemd. De energieproductie en -handel was relatief arbeidsextensief, een vertrek van Shell uit Zuid-Afrika zou daarom weinig negatieve gevolgen hebben voor de (zwarte) arbeiders, zo analyseerden de leden van Kairos. Toenmalig secretaris van Kairos, Cor Groenendijk daarover: “Ik weet wat werkloosheid is: mijn vader is lange tijd werkloos geweest, dat is afschuwelijk voor het gezin. Daarom speelde het voor mij een rol dat er bij Shell relatief weinig zwarte werknemers waren, Unilever in Zuid-Afrika had veel meer zwarten in dienst.”⁹²¹

Shell vond het oneerlijk dat de kwestie van de apartheid vooral op het bordje van ‘de Koninklijke’ terecht kwam. Gerrit Wagner, bestuursvoorzitter en later president-commissaris van Shell, zei daarover in een interview in de Volkskrant: “In het kader van onze normale bedrijfsvoering zijn wij, Shell, onderhevig aan tegenstrijdige instructies, die elk voor zich wettig zijn. Als ze tot een botsing leiden zitten wij er tussen in. Maar dan mag men de moeilijkheden daarvan, van het ontbreken van internationale overeenstemming, niet op onze stoep leggen.”⁹²² Daarbij doelde Wagner op de tegenstrijdigheid tussen de internationale afwijzing van apartheid en de druk die de regeringen van Zuid-Afrika en Rhodesië uitoefenden op bedrijven om zich te voegen naar de lokaal geldende wetgeving.

Wat betreft de lokale wetgeving was er volgens Wagner voor bedrijven geen ruimte voor het opzoeken (en oprekken) van de marges: “Een strikte loyaliteit aan de wetten van het land moet de grondwet zijn van elk bedrijf; ook van een internationaal bedrijf in al zijn onderdelen. Wanneer men zich daar niet aan houdt, verliest men eigenlijk zijn bestaansrecht. De meest scrupuleuze inachtneming van de lokale voorschriften is vereist en de ondernemer moet naar mijn mening zorg betrachten om zelfs niet de schijn te wekken, dat hij zich in het land waar hij mag werken beweegt in de marge van het toelaatbare.”⁹²³ De mogelijkheden voor het bedrijf om daarmee van binnenuit de apartheid te bestrijden, zoals na de tweede helft van de jaren tachtig het beleid en het argument zou worden van Shell, werden aan het eind van de jaren zeventig nog niet onderkend.

In de campagne tegen Shell zijn drie fasen te onderscheiden.⁹²⁴ Een eerste fase van 1972 tot 1979 waarin vooral de dialoog met Shell werd gezocht. De tweede fase loopt van 1979 tot 1985. Daarin werd de campagne naar een nationaal niveau getild. Er kwamen landelijke acties; het publiek werd bij de campagne betrokken en ook kwam er toenemende druk op de politiek. Toen duidelijk werd dat er politiek geen winst te behalen viel, zakte de campagne aan het eind van deze fase iets in. De derde fase begon rond 1985 en bestond enerzijds uit een verharding/radicalisering van een deel van de beweging, met de vernielingen van Shellpompen en de zogenaamde spektakelblokkade als markeringspunten (zie hierover het hoofdstuk over de radicale anti-apartheidsbeweging). Anderszijds bestond de derde fase uit een voorgenomen internationalisering van de Shellcampagne. Vooral een boycot van de Amerikaanse consument zou indruk maken op Shell, zo was de verwachting van de meer traditionele anti-apartheidsgroepen. In feite kwam een echte internationalisering van de campagne slechts mondjesmaat van de grond, ondanks de pogingen daartoe en de toenemende contacten met (bijvoorbeeld) de Amerikaanse vakbonden.

Gesprekken met Shell

In totaal sprak Kairos (aangevuld met vertegenwoordigers van de kerken) tussen 1973 en 1976 drie keer met Shell. Het voorstel tot zulke gesprekken was tijdens de aandeelhoudersvergadering van 1973 gedaan door Cor Groenendijk en Gerrit Wagner was daarmee akkoord gegaan. Groenendijk: “Het

921 Geciteerd in een interview met de auteur, dd 15-04-2010.

922 De Volkskrant, dd 28-06-1977.

923 Seumeren, H. van. Gerrit A. Wagner, een loopbaan bij de Koninklijke. Uitgeverij Veen, Utrecht, 1989.

924 Zie ook: Van Riemsdijk (1994).

eerste gesprek ging wel goed. Wagner beklemtoonde dat hij apartheid afwees. Dat heeft hij vijf jaar lang herhaald. Maar tegelijkertijd zette Shell advertenties in Zuid-Afrikaanse bladen met de boodschap: 'Ons woon ook hier'. Daarmee benadrukte Shell dus eigenlijk hun band met het Zuid-Afrika van dat moment."⁹²⁵

De belangrijkste argumenten van Wagner om te blijven waren dat bij vertrek de Shell infrastructuur plus de werknemers zouden achterblijven. Degene die de operaties zou overnemen zou ongetwijfeld minder goede arbeidsvoorwaarden voor de werknemers in petto hebben. Ook stelde Wagner dat het bedrijf door te blijven druk kon uitoefenen op de Zuid-Afrikaanse samenleving om de apartheid te verlichten. Daarbij voelde het bedrijf zich echter gehouden aan de uiterst smalle marges die er binnen het Zuid-Afrikaanse systeem bestonden om de apartheid te bekritisieren. Het hoofdpunt was echter dat Shell vreesde dat, door toe te geven aan de eisen van de anti-apartheidsbeweging, het bedrijf in politiek vaarwater zou komen. Toegeven zou het hek openzetten voor andere groepen die bezwaar zouden kunnen maken tegen de aanwezigheid van Shell in tal van andere landen waartegen politieke of maatschappelijke bezwaren bestonden. Daarbij tekende de directie van de Shellgroep aan dat Shell Zuid-Afrika voor een groot gedeelte vrij was in de manier waarop het bedrijf lokaal opereerde. De steunbetuigingen van Shell aan het apartheidsbewind kwamen uit de koker van het lokale bedrijf en moesten niet toegeschreven worden aan het hoofdkantoor, zo benadrukten Wagner en zijn opvolgers. De vrijheid van dochters om het eigen beleid te voeren werd natuurlijk wel begrensd door de strikte Zuid-Afrikaanse wetgeving.

Een constante in de gesprekken met Shell was dat de informatie van de actievoerders en Shell erg verschillend was. Tijdens de gesprekken strooide Shell met informatie en cijfermateriaal waaruit zou blijken dat hun aanwezigheid juist gunstig was voor de arbeiders en voor het ondermijnen van apartheid. Voor de activisten waren deze gegevens moeilijk controleerbaar. Kairos had daarom behoefte aan gedetailleerde eigen gegevens over de rol van Shell. Groenendijk zegt daarover: "Je zit altijd met de bewijslast. Je moet concrete gegevens hebben om ze te kunnen aanspreken." Daarom gaf Kairos, ter voorbereiding van het derde gesprek met Shell dat plaats zou vinden op 3 mei 1976,⁹²⁶ aan het Oecumenisch Studie- en Actiecentrum (Osaci) opdracht om de rol van Shell in Zuid-Afrika in kaart te brengen. Osaci was opgericht door het IKV, Pax Christi, Kairos, Betaald Antwoord en de werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking. Vooraf stuurden de actievoerders het Osaci-rapport naar Shell. Deze keer zouden ze zich niet laten overbluffen.

Hoewel de studie Shell prees om de relatief hoge lonen en de gunstige werkomstandigheden, speelde Shell toch een wezenlijke rol in de instandhouding van apartheid in Zuid-Afrika, zo stelde het rapport. Olieconcerns als Shell voorzagen in de aanwezigheid van de onmisbare energie en grondstof voor de industrie; ze leverden de brandstof voor het leger en andere onderdrukkende instituties in Zuid-Afrika; ze creëerden de voorwaarde voor economische ontwikkeling en droegen zo bij aan het handhaven van de politieke en economische macht van de blanke heersende klasse in Zuid-Afrika, aldus het Osaci-rapport.⁹²⁷ Alleen door te vertrekken uit Zuid-Afrika zou Shell bijdragen aan het afschaffen van apartheid, was de impliciete conclusie.

Uiteraard was Wagner het niet eens met deze analyse. Hij stelde dat het terugtrekken van Shell uit Zuid-Afrika juist zou leiden tot een verharding van de positie van de blanken. Wagner verzocht Kairos dan ook om geen publieke actie tegen Shell te beginnen, want dat zou niet in het voordeel van de plaatselijke bevolking zijn. Groenendijk cum suis wierpen tegen dat de aanwezigheid van de buitenlandse bedrijven door de zwarte Zuid-Afrikanen werd beschouwd als deel van het probleem. Daarbij verwezen ze naar de recente verklaring van Naudé en Buthelezi over de rol van buitenlandse investeringen (zie ook de paragraaf over Buthelezi in het hoofdstuk over Kairos).⁹²⁸

In een interview in Vrij Nederland, in 1986, zei Wagner dat hij ervan overtuigd was dat Shell alles deed dat in zijn vermogen lag om apartheid te beëindigen, maar dat dit niet veel was. "Als het niet veel is moet je je afvragen, is het zedelijk verantwoord te werken in een land met een volstrekt verwerpelijk regime? 't Is een afweging, tussen het belang van mensen waar het om gaat en je geweten. Het lijdt geen twijfel dat het eigen personeel hoopt dat we daar blijven zitten, als we weg zouden gaan zouden die mensen er niet op vooruit gaan. Anderen zeggen dat ze dat offer willen brengen, mag jij dan voor hen beslissen?"⁹²⁹

925 Citaten van Groenendijk zonder verdere bronvermelding zijn afkomstig uit een interview met de auteur, dd 15-04-2010.

926 Brief Cor Groenendijk aan o.a. J. Bos en A. v.d Heuvel, geen datum. Archief Kairos, doos 1.7. IISG.

927 Kairos/Osaci. Shell in Zuid-Afrika. Utrecht, 1976.

928 Beyers Naudé en Gatsha Buthelezi: Foreign Investments in South Africa. Ongedateerd (ws maart 1976). Archief Kairos, doos 5.7. IISG.

929 Vrij Nederland, dd 20-12-1986.

Na het derde gesprek was het voor Kairos duidelijk dat beide partijen niet dichterbij elkaar zouden komen. Bovendien verhardde de positie van beide partijen: voor de actievoerders was 'Soweto' een teken om er een schepje bovenop te doen. Bij Shell maakte de toegankelijke Wagner als president-directeur plaats voor de ongenaakbare Dirk de Bruyne. In plaats van de gesprekken met Kairos ging Shell nu gesprekken aan met vertegenwoordigers van de Raad van Kerken, die door Kairos waren gevraagd om zich uit te spreken over de aanwezigheid van Shell in Zuid-Afrika.

Op 3 november 1977 en 6 februari 1978 spraken vertegenwoordigers van de RvK in Nederland met de top van Shell. Namens de kerken waren onder anderen Marga Klompé, Albert van den Heuvel, Harry de Lange en Rein Jan van der Veen bij het gesprek aanwezig. Namens Shell waren dat president-directeur De Bruyne, F.W.A. Goes, hoofd van de juridische afdeling van Shell, E.C.G. Werner, directeur van Shell Nederland, en L. Wesseling, hoofd public affairs van Shell Europa. De gesprekken waren grotendeels een herhaling van zetten, waarbij Shell volhield een gunstige invloed uit te oefenen op de situatie in Zuid-Afrika. Ook stelde Shell dat het bedrijf zich aan de Zuid-Afrikaanse wetten diende te houden en daarbij gehouden was aan geheimhouding over de herkomst van olie en de levering aan bijvoorbeeld leger en politie. Ook de vermeende olieleverantie van Shell aan Rhodesië kwamen ter sprake. Anders dan tegen Zuid-Afrika hadden de VN jegens Rhodesië wel een bindend olie-embargo afgekondigd (zie paragraaf Aandacht op Rhodesië). Volgens de kerken echter spande Shell zich onvoldoende in om de VN-sancties na te leven, daarmee zou het bedrijf de apartheid in heel zuidelijk Afrika bestendigen.

Ook de Raad van Kerken wist Shell geen toezeggingen te ontlokken. Uiteindelijk ontstond zelfs een grimmige sfeer tussen de kerkelijke vertegenwoordigers en de Shelltop omdat De Bruyne keihard volhield dat het Nederlands/Engelse bedrijf niets wist van enige betrokkenheid bij olieleveranties aan Rhodesië. Korte tijd later onthulde het Engelse Binghamrapport dat Shell wel degelijk olie leverde aan het regime van Ian Smith. Volgens Albert van den Heuvel zei Marga Klompé letterlijk tegen De Bruyne: 'U jukt'. Van den Heuvel: "Dat kwam aan als Marga iets dergelijks tegen je zei."⁹³⁰

Nadat het Angola Comité zich had omgevormd tot Komitee Zuidelijk Afrika (zie hoofdstuk Komitee Zuidelijk Afrika) besloten Bosgra en de zijnen om zich aan te sluiten bij de oliecampagne van Kairos. Met een korte brief liet Kairos op 30 augustus 1977 aan het nieuwe KZA weten dat de werkgroep inging op het verzoek van KZA "om samen te werken inzake de Kon. Shell-groep."⁹³¹ Beide organisaties sloten prima op elkaar aan. Ten eerste was er enige mate van geografische spreiding. Het KZA was in Amsterdam gevestigd en Kairos had haar secretariaat in Utrecht. De achterbannen sloten ook goed aan: KZA was centrum-links seculier en Werkgroep Kairos richtte zich op het meer progressieve deel van de kerken. Ook belangrijk was dat beide organisaties nauwelijks met elkaar concurreerden op het gebied van fondsenwerving (Kairos deed weinig aan fondsenwerving bij het brede publiek) en dat beide organisaties zich richtten op een ander deel van de Zuid-Afrikaanse oppositie. Het KZA zat vooral op de lijn van het ANC, terwijl Kairos was opgericht als steungroep voor het Christelijk Instituut.

Later sloten ook Pax Christi en de Novib zich aan bij de Shellcampagne.

Aandeelhoudersacties

Van 1973 tot 1990 bezochten anti-apartheidsactivisten jaarlijks de Shell-aandeelhoudersvergadering. Door aandelen te kopen kregen zij stemrecht tijdens de vergadering en werden vertegenwoordigers gemachtigd om tijdens de vergadering het woord te voeren. De allereerste actievoerder tijdens de Shell-jaarvergadering was, in 1973, Cor Groenendijk: "Ik had een aandeel van vijftig gulden gekocht en een nette brief geschreven aan Shell dat ik het woord wilde voeren tijdens de aandeelhoudersvergadering. Ik zei tegen de aandeelhouders dat een Engels bouwbedrijf zich had teruggetrokken uit Zuid-Afrika, dus waarom Shell niet? De zaal reageerde verbaasd op mijn optreden. Met Wagner viel op zich wel te praten. Wagner zei: apartheid is dom en inhumain. Nou, daarin waren we het eens, maar dus niet over wat met die opvatting te doen."

Aanvankelijk waren de aandeelhoudersacties vooral bedoeld om in dialoog te komen met Shell over de aanwezigheid van het bedrijf in Zuid-Afrika. In 1978 werd voor het eerst een resolutie ingediend waarin het bedrijf werd aangespoord zich uit Zuid-Afrika terug te trekken.

Het was duidelijk dat Shell met de jaarlijkse verstoring van de vergadering steeds meer in de maag zat. Tijdens de aandeelhoudersvergadering op 18 mei 1979, verklaarde topman De Bruyne: "De actievoerders aarzelen niet in pamfletten en bijeenkomsten een beeld van Shell neer te zetten waarin

930 Geciteerd in een interview met de auteur, dd 07-07-2010.

931 Brief Kairos aan KZA, dd 30-08-1977. Archief Kairos, doos 6.23A. IISG.

onze onderneming zoal niet medeplichtig, dan toch verantwoordelijk voor terreur en moord zou zijn.”⁹³² Als middel waren de aandeelhoudersacties inventief en doeltreffend, in ieder geval om de kwestie van de apartheid te agenderen. Wettelijk was het Shell niet toegestaan de actievoerders de toegang tot de vergadering te weigeren. Ook mocht hen geen spreekrecht worden geweigerd. Anders dan een beetje hinderen kon Shell weinig tegen de actievoerders doen. Zo weigerde de directie in 1978 om de resolutie van Kairos en Pax Christi ter stemming te brengen omdat deze niet op de voorgeschreven wijze was ingediend. Een jaar later werd een soortgelijke resolutie geweigerd omdat die ‘te politiek’ zou zijn.

Tijdens de aandeelhoudersvergadering van 1980 stemde ongeveer 15% van de aanwezige aandeelhouders voor het terugtrekken van Shell uit Zuid-Afrika; een kleine minderheid, maar kennelijk voldoende voor Shell om maatregelen te nemen. Een verandering van de statuten schiep de mogelijkheid voor grote aandeelhouders om meer stemmen uit te brengen, waardoor het moeilijker werd voor de actievoerders om met het laten opdraven van veel kleine aandeelhouders de stemverhouding te laten kantelen. Voorafgaand aan de aandeelhoudersvergadering van 1981 bedacht Shell nog een trucje om de ‘overlast’ van de actievoerderende aandeelhouders te beperken: het spreekrecht voor kleine aandeelhouders werd ernstig beperkt.

De respons van de ‘reguliere’ Shell-aandeelhouders bleef in de gehele periode minimaal. Kennelijk werkten de acties niet om de aandeelhouders in het anti-apartheidskamp te krijgen. De stemmingen tijdens de aandeelhoudersvergaderingen leverden steeds een kleine minderheid op die bereid was het beleid van Shell af te wijzen. De meeste proteststemmen kwamen in 1978 en 1979 van het NVV-beleggingsfonds dat in Shell had belegd. Het was duidelijk dat via deze stemmingen het beleid van Shell niet zou worden afgewezen. KZA en Kairos hebben dan ook nooit een strategie gevoerd om tijdens de vergaderingen daadwerkelijk een meerderheid te krijgen. Later deed de FNV haar aandelen Shell van de hand, waarmee de kans op het aannemen van een resolutie van de anti-apartheidsbeweging nog verder werd verkleind. Vooral in de tweede helft van de jaren tachtig werden ‘progressieve’ beleggers (zoals pensioenfondsen van predikanten) aangespoord hun aandelen Shell van de hand te doen. Daarmee vielen ook zij af als mogelijke bondgenoten tijdens de aandeelhoudersvergaderingen.

Gewone aandeelhouders werden vooral als tegenstander gezien, en niet als potentiële medestanders in de campagne om Shell tot inkeer te brengen. Er is geen campagne opgezet om bijvoorbeeld de grote institutionele beleggers, zoals bijvoorbeeld de pensioenfondsen, aan te spreken op hun beleggingsportefeuilles. Wel zetten de actievoerders vanaf 1978 in de dagen voorafgaand aan de aandeelhoudersvergadering grote advertenties in NRC Handelsblad, Trouw, de Volkskrant en De Nieuwe Linie, waarin de aandeelhouders werden opgeroepen zich uit te spreken tegen de aanwezigheid van Shell in Zuid-Afrika (en in Namibië en Rhodesië) en de resoluties van de actievoerders te ondersteunen.

Ondanks de tegenmaatregelen van Shell, en de geringe bijval van de aanwezigen, bleven de aandeelhoudersvergaderingen een interessant podium voor de anti-apartheidsactivisten om zich in het openbaar direct te richten tot de hoogste leiding van Shell. Om het gewicht van de proteststem zwaarder te laten wegen nodigden Kairos, Pax Christi en KZA vanaf 1978 steeds speciale gasten uit om het woord te voeren tijdens de vergaderingen. In 1979 bijvoorbeeld nam ex-minister Trip, voorzitter van Pax Christi, het woord. Hij las de resolutie voor die Kairos en Pax Christi als aandeelhouders van Shell hadden opgesteld en die door Shell niet op de agenda was gezet. Misschien meer nog dan Trip sprak de aanwezigheid van de ZANU-vertegenwoordiger Didymus Mutasa uit (toen nog) Rhodesië tot de verbeelding. Mutasa verklaarde dat Shell het enige olieconcern was dat de benzine voor de militaire vliegtuigen van de regering van Ian Smith leverde: “Deze vliegtuigen bombardeerden onze moeders en kinderen die in vluchtelingenkampen in Zambia en Mozambique zijn. Jullie helpen direct en indirect het racistische regiem in ons land.”⁹³³ Andere gasten die namens de anti-apartheidsbeweging het woord voerden waren onder andere: Beyers Naudé, Jacques Wallage, Marjanne Sint, Lolle Nauta, Sean McBride en Simon Jelsma.

Gedurende de hele jaren tachtig was de Shell-aandeelhoudersvergadering een vast item op de agenda van de anti-apartheidsbeweging. Media-aandacht was hierbij een belangrijk doel. KZA, Kairos en Pax Christi maakten zich dan ook zorgen dat de aanwezigheid bij de aandeelhoudersvergadering steeds minder nieuwswaardig zou worden.⁹³⁴ Dus moesten de acties rondom de aandeelhoudersvergadering

932 Verklaring drs D. De Bruyne over de Kairos/Pax Christi ontwerp-resolutie, dd 17-05-1979, archief KZA, doos 16. IISG.

933 De waarheid, dd 19-05-1979.

934 Zie bijvoorbeeld: Voorstel Pax Christi voor de te volgen strategie t.a.v. de Shell aandeelhoudersvergadering 1981, dd 28-09-1981. Archief KZA, doos 17. IISG.

geïntensiveerd worden, meenden de activisten. De vergadering van 1980 was vooral opmerkelijk omdat deze keer zo'n zeshonderd activisten met Shellaandelen de vergadering bezochten. Daarmee was ongeveer de helft van de aanwezigen betrokken bij de anti-apartheidsbeweging. In stemkracht leverde dit de activisten, zoals eerder aangegeven, slechts 15% op. De kwestie Zuid-Afrika domineerde hoe dan ook de vergadering.

De vergaderingen werden voor Shell steeds minder beheersbaar. Beperkten de acties zich eerst tot wat jongeren die pamfletten uitdeelden en een voorzichtige interruptie tijdens de vergadering, de vergadering van 1982 was bijna niet meer in de hand te houden door voorzitter Wagner. De reguliere aandeelhouders van Shell moesten zich kreten als 'moordenaars' en 'leugenaars' laten welgevalven.⁹³⁵ Het personeelsblad van Shell, Shell Post, maakte melding van de emoties die tijdens deze aandeelhoudersvergadering aan de oppervlakte waren gekomen: "Voorzitter Wagner moest de ongeveer honderd aandeelhouders die met de boycotactie sympathiseerden herhaaldelijk tot kalme manen – trouwens ook de andere aandeelhouders die over het verloop van dit deel van de vergadering hun ongenoegen luidkeels kenbaar maakten."⁹³⁶

De acties waren in zoverre effectief dat het officiële karakter van de vragen die werden gesteld door de actievoerende maar desondanks formele aandeelhouders de Sheldirectie noopten tot een reactie. Zo stelde Kairos voorzitter Cor Groenendijk tijdens de aandeelhoudersvergadering van 19 mei 1982 namens de actievoerders elf specifieke vragen aan Shell, waar bestuursvoorzitter Van Wachem op 29 juni een uitgebreid antwoord op gaf. Shell voelde zich genoodzaakt om in het antwoord vooral omtrekkende bewegingen te maken en zich te verschuilen achter spitsvondigheden, zoals de gescheiden verantwoordelijkheid van de diverse Shellonderdelen, en de opmerking dat niet verwacht kon worden dat het bedrijf antwoord zou geven op vragen naar de operationele gang van zaken binnen het bedrijf.⁹³⁷

In het midden van de jaren tachtig verhardden de actiemethoden van de 'traditionele' actievoerders jegens Shell. Het KZA was daarbij bereid om verder te gaan dan Kairos. Dit noopte Kairos voorzitter Groenendijk in 1985 om een waarschuwendende brief te schrijven aan het KZA: "In het kort komt onze mening er op neer, dat Kairos niet meedoet met jullie voorgestelde aktie én dat we er ernstige bezwaren tegen hebben als jullie in deze vorm aktie willen voeren tijdens de vergadering van Shell."⁹³⁸ Daarbij herinnerde Groenendijk het KZA eraan dat het KZA indertijd verzocht had zich te mogen aansluiten bij het Kairos initiatief en dat Kairos hierin had toegestemd op voorwaarde dat er rekening gehouden zou worden met de wensen van de kerkelijk geïnspireerde groep. Kairos was bang dat hardere acties het draagvlak van Kairos bij de middengroepen zou doen afbrokkelen.

In 1986 noopte het tumult tijdens de aandeelhoudersvergadering president-commissaris Wagner om de ordedienst en de politie te hulp te roepen om de actievoerende aandeelhouders te verwijderen. "Ik wil het woord Zuid-Afrika niet meer horen", verzuchtte Wagner tijdens de vergadering. De aandeelhouders die vervolgens werden verwijderd schakelden de rechter in om de daarna genomen besluiten van de aandeelhoudersvergadering te laten vernietigen, een eis waar de rechter niet aan toegaf.⁹³⁹

De aandeelhoudersvergadering van 1989 verliep luidruchtig, maar verder zonder incidenten. Ongeveer 200 actievoerders waren dat jaar, op donderdag 11 mei, op komen dagen bij het Congresgebouw in Den Haag. Ze werden daar opgewacht door een handjevol aanhangers van de Nederlands Zuidafrikaanse Werkgemeenschap. De discussie over Zuid-Afrika tijdens de vergadering duurde ongeveer een uur waarbij alleen Beyers Naudé erin slaagde om de zaal geheel stil te krijgen. In zijn repliek verwees bestuursvoorzitter Van Wachem naar het geweld dat inmiddels de anti-apartheidsstrijd in Nederland beheerste: "Alleen in Nederland hebben wij te maken met crimineel geweld van mensen die ons uit Zuid-Afrika willen zien vertrekken. Nergens anders, zeker niet in Zuid-Afrika."⁹⁴⁰

In 1991 was het voorbij. Op donderdag 16 mei 1991 konden de Shell-aandeelhouders voor de eerste keer in 18 jaar vergaderen zonder die hinderlijke actievoerders. "Eindelijk zijn we van dat gezeur af", zo noteerde dagblad Trouw uit de mond van een aandeelhouder. Anderen vonden het maar 'angstwekkend rustig' en zeiden dat de spanning er af was.⁹⁴¹ Een dag voor de aandeelhoudersvergadering hadden KZA, Kairos, Pax Christi en Novib een gezamenlijke verklaring

935 De Volkskrant, dd 22-05-1982.

936 'Veel vragen en emoties', Shell Post dd 27-05-1982, nr 588.

937 Brief NV Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij aan Kairos, dd 29-06-1982. Archief KZA, doos 17. IISG.

938 Brief Kairos aan KZA, dd 22-04-1985. Archief Kairos, doos met opschrift Shell aandeelhoudersacties. IISG.

939 Zie onder andere: brief advocaat Germ Kemper aan KZA, dd 17-10-86. Archief KZA, doos 18, IISG.

940 Geciteerd in Algemeen Dagblad, dd 12-05-1989.

941 Zie Trouw, dd 17-05-1991.

uitgegeven dat “de organisaties die gezamenlijk tekenden voor de organisatie van de aandeelhoudersprotesten” dat jaar verstek zouden laten gaan: “De vier organisaties hebben – na overleg met hun partners in Zuid-Afrika – besloten tot bijstelling/aanpassing van de campagne waarin Shell gevraagd werd alle banden met Zuid-Afrika te verbreken (...) Het was voor ons geen gemakkelijke beslissing (...) Wel naar de aandeelhoudersvergadering gaan zou de indruk wekken dat er volgens ons niets in Zuid-Afrika verandert. Niet gaan wekt de indruk dat in Zuid-Afrika nu alles geregeld is.”⁹⁴²

Aandacht op Rhodesië

Aan het eind van de jaren zeventig richtte de aandacht van de anti-apartheidsbeweging zich voor een belangrijk deel op de betrokkenheid van Shell bij (verboden) olieleveranties aan Rhodesië. In 1965, als reactie op de eenzijdige onafhankelijkheidsverklaring door premier Ian Smith, kondigde Engeland een olie-embargo af tegen Rhodesië. Een jaar later besloot de VN Veiligheidsraad tot een mandatoir olie-embargo. Om aan te tonen dat Shell dit embargo schond maakten Kairos en KZA gebruik van Britse publicaties en onderzoeken. In voormalig moederland Engeland speelde de kwestie Rhodesië meer dan in Nederland. Een belangrijk onderzoek was dat van de Engelse rechters Thomas Bingham en Marius Gray. Het zogenaamde Bingham Report⁹⁴³ toonde aan dat oliemaatschappijen BP, Mobil en Shell doorgingen met olieleveranties aan Rhodesië en daarmee het olie-embargo schonden. Deze onthullingen boden aan KZA en Kairos ammunities om zowel de Nederlandse politiek als Shell aan te pakken. De status van het rapport (geschreven door twee onafhankelijke rechters in opdracht van de regering van het Verenigd Koninkrijk) maakte dat de beschuldigingen daarin geuit niet zomaar konden worden ontkend door Shell. Om het Nederlandse publiek verder te informeren verzorgden het KZA en Kairos een Nederlandse uitgave van het boek ‘Oilgate’ van de Britse journalist Martin Bailey.⁹⁴⁴ Bailey stond in regelmatig contact met het KZA en Kairos (Sietse Bosgra en Cor Groenendijk werden met nadruk bedankt in het voorwoord van Baileys boek), en dat maakte dat hij extra geïnteresseerd bleef in de Nederlandse aspecten van het ‘olieschandaal’. Hierover publiceerde Bailey met enige regelmaat in weekblad Vrij Nederland.⁹⁴⁵

Aanvankelijk richtte de aandacht zich op de rol van oliemaatschappijen in Zuid-Afrika in de doorvoer van olie naar Rhodesië. Deze kwestie had een Nederlands tintje.⁹⁴⁶ In 1974 was Berend Schuitema, de toenmalige voorman van de AABN, in contact gekomen met Tony Kirk (codenaam Oliver), een employee van oliebedrijf Mobil in Rhodesië. Kirk beschikte over bewijzen hoe de olie, via diverse tussenbedrijven, illegaal naar Rhodesië werd verscheept. Hij wilde zijn bewijzen niet aan journalisten overleggen, maar uitsluitend aan een organisatie die het effect van de documenten ten volle zou kunnen uitbuiten. Volgens Martin Bailey wist Schuitema Kirk ervan te overtuigen dat hij opereerde onder auspiciën van het ANC. Pas later bleek dat Schuitema van plan was het materiaal te laten publiceren door zijn omstreden Okhela-initiatief (zie paragraaf ‘Okhela en de val van Berend Schuitema’, in het hoofdstuk over de AABN). Onderzoeker Dick de Graaf ontmoette Kirk, in opdracht van Schuitema, in Londen waar deze hem een stapel documenten overhandigde waarin inderdaad de betrokkenheid van Mobil bij de illegale leveranties uit de doeken werd gedaan. Volgens De Graaf had het ANC kennelijk lucht gekregen van de contacten van Schuitema. De Graaf: “Toen ik met de documenten thuis kwam zat daar Johnny Makatini van het ANC. Makatini eiste de documenten op. Ik aarzelde want het was niet mijn opdracht. Maar heb ze uiteindelijk toch gegeven. Berend was er niet blij mee, hij had gehoopt dat het de eerste publicatie van Okhela kon worden en dat hij daarmee zich zou bewijzen tegenover het ANC.”

Mobil was voor de Nederlandse actievoerders minder interessant dan Shell. Zowel het Bingham Report als de onthullingen van Martin Bailey leverden echter voldoende materiaal op om het ook Shell lastig te maken. Vooral de naam van Shell topman Dirk de Bruyne viel geregeld in de Engelse documenten. De Bruyne was, voordat hij eerste man werd bij Shell, regiodirecteur van Shell in zuidelijk Afrika geweest. Daarmee was hij direct betrokkene bij de aanwezigheid van Shell in Rhodesië en Zuid-Afrika. Dit maakte het voor De Bruyne lastig om zich te verschuilen achter gebrek aan kennis over de specifieke omstandigheden. Het maakte de Shell topman tot een perfect doelwit. Op een gegeven moment deden het KZA en Kairos zelfs pogingen om De Bruyne voor de rechter te krijgen op

942 Gezamenlijke verklaring, dd 15-05-1991, archief KZA, doos 28, IISG.

943 Bingham, T.H. en S.M. Gray. Report on the supply of petroleum products to Rhodesia. London, 1978.

944 Bailey, Martin. Oilgate - the Sanctions Scandal. London, Coronet Books, 1976. Nederlandse bewerking: KZA, Kairos. Het Olieschandaal 1965-1980. Hoe de westerse regeringen en oliemultinationals het blanke minderheidsregime in Rhodesië in het zadel hielpen en de sancties van de Verenigde Naties torpedeerden. Amsterdam, Utrecht, 1980.

945 Onder andere: Bailey, Martin. Oilgate: liever doofpot dan recht. Vrij Nederland, dd 12-01-1980.

946 Het onderstaande is gebaseerd op: Bailey (1978) en een interview van de auteur met Dick de Graaf, dd 23-08-2008. Citaten van De Graaf zijn afkomstig uit dit interview.

beschuldiging van het illegaal leveren van olie aan Rhodesië. De naam van De Bruyne kwam voor op een lijst van verantwoordelijken van Shell en BP die volgens het Bingham Report vervolgd zouden kunnen worden. Zo'n honderd Nederlandse rechtsgeleerden drongen, op initiatief van KZA en Kairos, aan op berechting van de Shell topman in Nederland, maar die beslissing wilde het openbaar ministerie niet nemen. Ook in Engeland zag het openbaar ministerie af van vervolging van De Bruyne en andere topmensen van Shell en BP die op de lijst van Bingham en Gray stonden. De procureur-generaal in Engeland, Sir Michael Havers, betoogde in het Lagerhuis dat het materiaal van het Bingham Report onvoldoende grond voor vervolging opleverde, naast het feit dat het onderzoek te veel tijd en geld zou kosten.⁹⁴⁷ Uiteindelijk verschenen alleen enkele lager geplaatsten voor de rechter.

Shell zelf reageerde ook op het Bingham Report en stelde dat het rapport de beschuldiging ontkrachtte dat Shellmaatschappijen zouden hebben samengespannen “met het oogmerk de eenzijdige onafhankelijkheidsverklaring door Rhodesië te bevorderen” en dat het bedrijf “de regering van dit land niet heeft toegezegd dat de olieleveranties doorgang zouden blijven vinden.”⁹⁴⁸ Hoewel de bewijslast voor een daadwerkelijke rechtsgang jegens de betrokken Shell medewerkers onvoldoende werd geacht, twijfelden weinigen eraan dat Shell wel degelijk betrokken was geweest bij olieleveranties aan Rhodesië en dat Shell topman De Bruyne, als toenmalige vertegenwoordiger van ‘de Koninklijke’ in Rhodesië, van deze leveranties geweten moet hebben. De affaire droeg daarmee bij aan het aantasten van de reputatie van Koninklijke Shell als onkreukbaar boegbeeld van het Nederlandse bedrijfsleven. Bij het afscheid van De Bruyne als bestuursvoorzitter van Shell presenteerden Kairos en KZA een ‘bruinboek’ waarin de betrokkenheid van De Bruyne bij Shell in zuidelijk Afrika nogmaals uit de doeken werd gedaan. Om de tekst kracht bij te zetten vroegen de organisaties Nederlandse rechtsgeleerden of deze publicatie op hun instemming kon rekenen. 120 Nederlandse juristen, waaronder oud procureur-generaal bij de Hoge Raad G.E. Langemeyer, ‘mensenrechtenjurist’ Theo van Boven en de hoogleraar staats- en administratief recht Henc van Maarseveen, verklaarden met de tekst in te stemmen. Op zich een curieuze actie omdat het boekje slechts voor een zéér beperkt gedeelte ging over het juridische vakgebied, namelijk een eventuele strafbaarheid van De Bruyne, en de gevraagde juristen nauwelijks kennis konden hebben gehad van het optreden van Shell in zuidelijk Afrika of de eventuele betrokkenheid van De Bruyne daarin. De auteurs van het bruinboek concludeerden overigens dat de Shell topman “niet strafbaar [was] voor de Nederlandse wet.”⁹⁴⁹ Volgens Albert van den Heuvel heeft Marga Klompé er indertijd bij koningin Beatrix op aangedrongen dat De Bruyne bij zijn afscheid geen koninklijke onderscheiding zou ontvangen. Toch kreeg De Bruyne in 1982 het commandeurschap in de orde van Oranje Nassau. In een telex protesteerden Novib, Pax Christi, KZA en Kairos tegen dit eerbewijs aan de man die, volgens hun zeggen, “een kwalijke rol heeft gespeeld”.⁹⁵⁰

De aanvallen van KZA en Kairos over de betrokkenheid van Shell bij het verplichtte olie-embargo van Rhodesië, leidden tot beperkte maatschappelijke of politieke verontwaardiging. Kranten berichtten weliswaar met enige regelmaat over de beschuldigingen aan het adres van Shell, maar politieke consequenties werden daar niet aan verbonden. De Tweede Kamer verzocht de regering om onderzoek te doen naar de eventuele Nederlandse betrokkenheid bij de leveranties, maar toen de regering weigerde daarmee in te stemmen, besloot de Kamer om een eigen parlementaire onderzoekscommissie, onder leiding van CDA'er Jan Nico Scholten, in te stellen om de relaties tussen Shell en Rhodesië te onderzoeken.

Voor Kairos, KZA, Pax Christi en Novib (de organisaties die vanaf 1978 de Shell-campagne vormgaven) bood de ‘Commissie Rhodesië Boycot’ alle ruimte voor lobby. Vooral ook omdat de Commissie werd voorgezeten door Scholten, die in nauw contact stond met zowel het KZA als Kairos. De anti-apartheidsorganisaties brieften de Commissie bijvoorbeeld dat een hooggeplaatste Shellmedewerker, op 8 oktober 1965, vóór de onafhankelijkheidsverklaring met het Rhodesische regering had gesproken, en daarbij onder andere had toegezegd dat Shell ook na een eenzijdige onafhankelijkheidsverklaring olie aan Rhodesië zou blijven leveren.⁹⁵¹ Deze Shellmedewerker zou de

947 Zitting House of Commons, 19-12-79. Te lezen op: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1979/dec/19/rhodesia-bingham-report>

948 Shell Persdienst. Persbericht dd 20-09-1978. Archief KZA, doos 16, IISG.

949 Kairos, KZA, Pax Christi, Novib. Bruinboek - Bij het afscheid van Dirk de Bruyne, president-directeur van Shell. Een kort overzicht van zijn daden. Den Haag, 19-05-1982.

950 Ongedateerd telexbericht van Novib, Pax Christi, KZA en Kairos aan de ministers Van Agt en Terlouw, ongedateerd, Archief Kairos, doos 1.13C. IISG.

951 Open brief KZA en Kairos aan Tweede Kamerleden J.B. Aarts, R. ter Beek, A. van der Hek en J.N. Scholten, dd 04-10-1978, doos 1.13C. IISG.

latere president-directeur Dirk de Bruyne zijn geweest. Jaren later verklaarde Ian Smith, de premier van Rhodesië, dat hij zonder de verzekering dat de olie zou blijven toestromen, nooit de stap tot onafhankelijkheid had durven zetten.

De Commissie Rhodesië Boycot deed vooral onderzoek bij de betrokken ministeries (Buitenlandse zaken en Economische zaken). De Commissie constateerde in een eerste verslag in oktober 1979 dat er na 1965 veel contacten waren geweest tussen Shell Nederland en Rhodesië en dat Shell inderdaad betrokken was bij olieleveranties vanuit Zuid-Afrika naar Rhodesië. Vooral na 1981 kreeg de Commissie extra impuls toen een groot aantal Mozambikaanse douanedocumenten werd vrijgegeven waarin de betrokkenheid van Nederlandse partijen in de uitvoer naar Rhodesië werd aangetoond. Het uiteindelijke rapport van de Commissie, gepubliceerd in maart 1982, stelde vast dat tussen 1966 en 1976 zeker 64 Nederlandse tankers olie hadden vervoerd naar Mozambique en dat (een deel van) deze olie met medeweten en instemming van de leveranciers was doorgevoerd naar Rhodesië. Naast Shell bleken ook de Stoomvaart Maatschappij Oostzee en Caltex-Nederland een rol gespeeld te hebben in de leveranties. Nederland was, volgens de Commissie, op de hoogte van deze illegale leveranties en had de verplichting gehad om ertegen op te treden. Dat had Nederland niet gedaan. Hoewel deze conclusies er niet om logen, verdween de Commissie Rhodesië Boycot al snel in een politiek vacuüm. Inmiddels was de Nederlandse politiek in rep en roer geweest door de kwestie van een Nederlandse olieboycot van Zuid-Afrika, waarbij het kabinet langs de rand van de afgrond scheerde (zie paragraaf 'De olieboycot en de politiek'). Voor nieuw gekrakeel over een 'oude zaak' voelde de meerderheid van de Tweede Kamer weinig.

De betrokkenheid van Shell bij de illegale olieleveranties aan Rhodesië en later de – strikt genomen niet verboden, maar wel omstreden en verhulde – Shelltankers die olie losten in de Zuid-Afrikaanse havenstad Durban, betekenden een smet op het blazoën van 'de Koninklijke'. Het geschonden imago van Shell was voor de anti-apartheidsbeweging een motivatie om door te gaan met de acties. Volgens Kairos was de prijs die Shell, sinds het begin van de acties, voor de aanwezigheid in Zuid-Afrika moest betalen aanmerkelijk hoger geworden, daarom was er "reason for some cautious optimism."⁹⁵² In gesprekken met Shell-employees, politici en vakbondsvertegenwoordigers merkte Kairos dat de trots die mensen vroeger voelden voor 'de Koninklijke' langzaam maar zeker was omgeslagen in een zekere gêne.⁹⁵³ Het geschonden blazoën van Shell vormde de basis voor de latere consumentenboycot.

Gezamenlijke campagne voor een olieboycot

Met de actualiteit van het parlementaire onderzoek naar Rhodesië op de achtergrond besloten Kairos en KZA tot een gezamenlijke nationale actie om druk uit te oefenen op de Nederlandse regering om te komen tot een sluitende wetgeving voor een internationale olieboycot van Zuid-Afrika. Nederland zou als voorbeeld een verbod moeten uitvaardigen op de uitvoer vanuit Nederland van olieproducten naar Zuid-Afrika.

De casus Zuid-Afrika was niet zo helder als die van Rhodesië. In 1975 riep de Algemene Vergadering van de VN weliswaar op tot een olie-embargo van Zuid-Afrika, maar dit embargo was niet mandatoir. Alleen de VN Veiligheidsraad heeft het mandaat om verplichte embargo's af te kondigen. Met hun vetorecht hebben de VS en Engeland steeds mandatoire embargo's jegens Zuid-Afrika geblokkeerd. Overigens bood het niet-mandatoire VN-olie-embargo individuele landen wel degelijk het recht om eenzijdig een verplichtend embargo af te kondigen. In 1973 besloten de meeste olieproducerende landen inderdaad tot zo'n embargo van Zuid-Afrika. Dit had echter weinig effect zolang Iran bleef voorzien in zo'n 90% van de Zuid-Afrikaanse oliebehoefte. Na de val van de Sjah, in 1979, sloot Iran zich bij het embargo aan en begon het net rondom Zuid-Afrika zich daadwerkelijk te sluiten.⁹⁵⁴ Zuid-Afrika werd steeds meer afhankelijk van leveranciers die het niet zo nauw namen met internationale regelgeving. Voor de anti-apartheidsbeweging in Nederland werd het daarom relevant na te gaan welke Nederlandse partijen betrokken waren bij de omstreden olieleveranties aan het apartheidsbewind.

Op 23 januari 1979 organiseerden KZA en Kairos een voorbereidende landelijke bijeenkomst bestemd voor organisaties die een rol zouden kunnen spelen in de campagne voor een olieboycot. Aanwezig waren vertegenwoordigers van onder andere de FNV, de Evert Vermeer Stichting, CNV, PSP, Wereldwinkels, de Hervormde Kerk, Betaald Antwoord, Novib, Kerk en Vrede, het Oecumenisch

952 Kairos. Campaign against Shell for an oil embargo. Reconstruction of a lengthy proces 1972 - 1982. Kairos, Utrecht, zonder datum. Ook: Kairos, Werkgroep. The Dutch campaign against Shell for an oil embargo. Reconstruction of a lengthy proces. In: Chistian Concern for Southern Africa. Oil and Apartheid. Churches' challenge to Shell and BP. 1981.

953 Kairos. Campaign against Shell for an oil embargo. Reconstruction of a lengthy proces 1972 - 1982. Kairos, Utrecht, zonder datum.

954 Zie bijvoorbeeld: Shipping Research Bureau. Oil tankers to South Africa - 1980- 1981. SRB, Amsterdam, juni 1982.

Vrouwencontact, PvdA/Jonge Socialisten en Pax Christi. Tijdens de bijeenkomst stelden KZA en Kairos drie eisen voor als rode draad in de campagne: de Nederlandse regering diende te ijveren voor een effectief internationaal olie-embargo, de Nederlandse regering diende als voorbeeld zelf een verbod op uitvoer van olie uit te vaardigen, en ten derde diende Shell zich terug te trekken uit Zuid-Afrika.⁹⁵⁵

De nationale actie ging van start op 21 maart 1979 (de dag van 'Sharpeville'). Shell deed z'n beklag over de actie, omdat de actievoerders inspeelden op de leuze van het bedrijf: Shell Helpt, waarvan gemaakt was: 'Shell Helpt apartheidsterreur in Zuidelijk Afrika'. Shell toonde zich ook ontstemd dat deze actie tot stand was gekomen met overheids subsidie (via de NCO). In een brief aan Kairos liet de president-directeur van Shell Nederland, J.A.P. Montijn, weten dat indien de actievoerders zich niet zouden houden aan de "vereiste zorgvuldigheid (...) terzake een beroep op de rechter" zou worden gedaan.⁹⁵⁶

Vanuit de politiek kwam er steun van de kleine linkse partijen, maar ook van de PvdA en D'66 voor de drie geformuleerde eisen.⁹⁵⁷ Het was duidelijk dat de sleutel lag bij het CDA. Steun voor de actie verdeelde de christen-democraten.

Vooral vanaf 1980 werd de Shellactie bewust gevoerd op twee niveaus: enerzijds werd 'de politiek' bestookt met informatie en concrete eisen, anderzijds werd steeds meer ook ingezet op het genereren van druk van onderaf. Het was duidelijk dat de apartheid massaal werd afgewezen, nu kwam het erop aan om de publieke opinie om te zetten in concrete steun voor de strategieën die door de actievoerders waren uitgedacht. Daarbij ging het vooral om het instellen van (desnoods eenzijdige) Nederlandse sancties jegens Zuid-Afrika en een (liefst totaal) isolement van dat land. Het KZA riep lokale organisaties op om plaatselijk na te gaan of er grootverbruikers van Shellproducten binnen de gemeentegrenzen gevestigd waren. Deze grootverbruikers zouden onder druk gezet moeten worden om de band met Shell te beëindigen. Op 22 maart 1980 organiseerden de organisaties een informatieactie bij alle Shellpompen. Daarbij riepen Kairos en KZA nadrukkelijk niet op tot een boycot van individuele Shellpompen. Dat zou, volgens beide organisaties 'onbegrip oproepen bij pomphouder en automobilist'.⁹⁵⁸

Shell waarschuwde de pomphouders voor de acties van Kairos en KZA. Onder andere liet Shell de pomphouders weten dat ze niet hoefden toe te staan dat er op hun terrein actie zou worden gevoerd. "Als dit ondanks Uw bezwaren toch zou gebeuren, adviseren wij U een passieve houding aan te nemen en in geen geval geweld te gebruiken. Indien naar Uw mening de uitoefening van Uw bedrijf ernstig wordt verstoord kunt U 't beste de politie inschakelen." Als de acties de aandacht zouden trekken van radio, TV of pers adviseerde Shell de pomphouders de brochure 'Shell en Zuid-Afrika' aan de journalisten te geven "zodat ze in ieder geval ook Shells argumenten onder ogen krijgen."⁹⁵⁹

De andere anti-apartheidsorganisaties (naast initiatiefnemers KZA en Kairos) waren niet bij de landelijke bijeenkomst aanwezig geweest. De BOA schaarde zich later wel achter de eisen en het actieprogramma. De AABN deed niet mee. De AABN onderschreef weliswaar de drie eisen van het KZA en Kairos, maar ondersteunde met nadruk niet het hele 'program van aktie'. Onder andere argumenteerde de AABN dat de campagne voor een olieboycot gezien zou kunnen worden als een alternatief voor de guerrillastrijd van de bevrijdingsbeweging ANC en daarmee groepen in Nederland "die tegen de gewapende strijd en/of een boycot van Zuid-Afrika zijn" in de kaart zou spelen.⁹⁶⁰ In feite was het afwijzen van de AABN van de Shellcampagne gevolg van het feit dat het ANC verdeeld was over nut en noodzaak van een olieboycot. De ANC'ers waar de AABN meer voeling mee had, in casu vooral de leden van de SACP, waren minder geporteerd van een oliecampagne dan de ANC'ers waar het KZA zich thuis bij voelde.

Een aantal andere organisaties onderscheef de oproep wel (volledig), zoals het Medisch Comité Angola, de VARA, de PvdA (maar later niet als regeringspartij), de CPN, het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV).

Hoewel de Raad van Kerken de anti-apartheidscampagne van Kairos steunde, sloot de organisatie zich aanvankelijk niet aan bij de actie voor een olieboycot. De voornaamste reden was dat de RvK in dialoog wilde blijven met zowel de Nederlandse regering als de Sheldirectie. Synchroon schreef de

955 De Volkskrant, dd 21-03-1979.

956 Brief Shell Nederland aan Kairos, dd 19-03-1979. Archief Kairos, doos 6.9. IISG.

957 Koole, R.A. en R.B. Soetendorp. De partij als stootblok tussen overheid en samenleving: politisering of democratisering van het Nederlandse buitenlandse beleid? DNPP Jaarboek 1983. Download: <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/jb-dnpp/jb83/>

958 Brief KZA en Kairos aan lokale groepen, dd 06-12-1979, Archief KZA, doos 16. IISG.

959 Brief KZA en Kairos aan lokale groepen, dd 06-12-1979, Archief KZA, doos 16. IISG.

960 Brief AABN (Pim Juffermans) aan KZA, dd 09-03-1979. Archief KZA, doos 16. IISG.

RvK een brief aan premier Van Agt én aan Shell. Daarin werd de regering opgeroepen het initiatief te nemen om de westerse landen tot een boycot van Zuid-Afrika te bewegen. Bij wijze van voorbeeld zou Nederland zelf op eigen initiatief een uitvoerverbod moeten instellen van olieproducten naar Zuid-Afrika. Daarmee herhaalde de RvK dus wel degelijk de belangrijkste eisen van KZA en Kairos. Aan de Sheldirectie schreef de RvK: “Wij hebben ons als Raad van Kerken niet willen aansluiten bij de actie, die vanuit een aantal organisaties gevoerd wordt tegen Uw bedrijf, mede omdat wij nog met U in gesprek zijn.”⁹⁶¹

Toch concludeerde Kairos in 1982 tevreden dat de Nederlandse kerken op een aantal momenten belangrijk hadden bijgedragen aan de acties tegen Shell en voor een olieboycot. Zo had de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk zich in 1980 uitgesproken voor een Nederlandse olieboycot van Zuid-Afrika, hadden de kerken meebetaald aan advertenties waarin de rol van Shell werd bekritiseerd en opgeroepen werd tot een olieboycot, en hadden diaconale bureaus meebetaald aan de oprichting van het Shipping Research Bureau (zie paragraaf over het SRB).⁹⁶²

Zeker zo belangrijk als het informeren en meekrijgen van het kerkelijke kader, was het om ‘gewone’ kerkleden in actie te krijgen voor een olieboycot. Kairos organiseerde, samen met het gereformeerde secretariaat voor ontwikkelings samenwerking, een bijeenkomst in Apeldoorn in september 1979. Honderden vertegenwoordigers van kerkelijke groepen werden hier geïnformeerd over hoe ze de kerkelijke gemeente mee konden krijgen in een actie voor gerechtigheid in Zuid-Afrika. Via deze kerkelijke actiegroepen verspreide Kairos ansichtkaarten die verstuurd konden worden aan parlementariërs en waarin zij werden opgeroepen voor een olieboycot te stemmen. CDA-parlementariër Mommersteeg klaagde over de honderden briefkaarten die hij ontving.⁹⁶³

De anti-Shellcampagne draaide voor een gedeelte ook om de werknemers van het oliebedrijf. Zowel de actievoerders als Shell zelf probeerden het Shellpersoneel te overtuigen. Naar aanleiding van de actie ‘Shell helpt apartheid-terreur’ in 1979, meende Shell dat het goed was alle werknemers te laten weten dat juist het blijven van Shell in Zuid-Afrika de apartheid geleidelijk zou opheffen. “Het getuigt daarom niet van werkelijkheidszin dat de actievoerders in hun publiciteit Shell tot mikpunt hebben verkozen. Bovendien gebeurt dit op een wijze, die niet alleen door vele van onze medewerkers als zeer kwetsend wordt ervaren, maar die daarnaast in zijn vormgeving (onder ander door misbruik te maken van de ‘Shell Helpt-publiciteit’) de naam van Shell in diskrediet tracht te brengen.”⁹⁶⁴ Acht dagen later riposteerden KZA en Kairos met een huis-aan-huis brief aan ‘alle werknemers van Shell’ waar beide groepen hun standpunten uiteen zetten, “Maar wij moeten constateren dat de directie tot nu toe niet openstaat voor redelijke discussie.”⁹⁶⁵ Ook stelden beide organisaties dat het terugtrekken van Shell uit Zuid-Afrika geen gevolgen voor de werkgelegenheid in Nederland hoefde te hebben.

Ook later bleef Shell zich zorgen maken over hoe het personeel zou denken over de betrokkenheid van het bedrijf in Zuid-Afrika. Het interne bedrijfsblad Shell Spiegel publiceerde in 1986 een interview van zes pagina’s met president-directeur Leo van Wachem dat helemaal ging over Shell in Zuid-Afrika. Opmerkelijk was dat Van Wachem daarin niet met zoveel woorden ontkende dat Shell olie leverde aan Zuid-Afrika. Hij stelde wel dat Shell Zuid-Afrika niet aan het hoofdkantoor liet weten waar de olie vandaan kwam: “Shell Zuid-Afrika is een Zuidafrikaanse maatschappij. Zij moet zich gedragen naar de wetten in dat land. Dat betekent onder andere, dat zij, noch haar employeés aan iemand anders mag vertellen waar Shell Zuid-Afrika haar olie vandaan krijgt. Zij doet dat dus ook niet, en wij weten het dan ook niet.” Maar of andere Shellbedrijven actief waren in de leveranties, liet Van Wachem in het midden. Hij benadrukte alleen maar dat strikt genomen dergelijke leveranties niet strafbaar waren.⁹⁶⁶

Opvallende afwezige in de lijst met ondersteunende organisaties was het CNV.⁹⁶⁷ Het CNV had moeite met twee van de eisen die tijdens de campagne werden gesteld. De eenzijdige boycot door Nederland zag het CNV als irreëel en zou vooral weerstanden oproepen bij het publiek. Ten tweede zou terugtrekken van Shell uit Zuid-Afrika volgens internationaal secretaris Arie Hordijk betekenen dat het

961 Brief Raad van Kerken aan Directie Shell, dd 06-04-1979.

962 Kairos. Campaign against Shell of an oil embargo. Reconstruction of a lengthy proces 1972 - 1982. Kairos, Utrecht, zonder datum.

963 Vrij Nederland, dd 29-09-1979.

964 Bericht Shell Nederland dd 20-03-1979. Archief Kairos, doos met opschrift ‘Shell aandeelhoudersactie’. IISG.

965 Open brief KZA aan alle Shell werknemers, dd 28-03-1979. Archief Kairos, doos met opschrift ‘Shell aandeelhoudersactie’. IISG.

966 Shell Spiegel, 03/1986.

967 Brief Industriebond CNV (C. Harmsen) aan KZA en Kairos, dd 21-02-1979, en brief CNV aan KZA, dd 20-02-1979, archief KZA, doos 16. IISG.

sociale beleid van Shell in Zuid-Afrika ten einde zou zijn. Bovendien zouden andere bedrijven de rol van Shell overnemen.⁹⁶⁸ Een maand later liet het CNV formeel weten dat het niet zou meedoen aan de campagne.⁹⁶⁹ Algemeen was het CNV geen voorstander van (eenzijdige) economische sancties jegens Zuid-Afrika.⁹⁷⁰ Daarin stond de christelijke vakbeweging regelrecht tegenover de anti-apartheidsbeweging: een Nederlandse voorlopersrol was juist de essentie van de eisen van KZA en Kairos. In 1982 concludeerde Cor Groenendijk dat: “Aan de kerken werd het verwijt wel eens gemaakt, dat zij geen duidelijke standpunten innamen op het gebied van de sociale vragen. Nu zijn de kerken duidelijk, en nu kan uitgerekend de christelijke vakbeweging de aanbevelingen van de kerken niet of maar gedeeltelijk ondersteunen.”⁹⁷¹ De terughoudendheid van het CNV duurde tot het einde voort. De leden bij Shell van de Industrie- en Voedingsbond CNV namen in 1988 nog stelling tegen de oproep van de Wereldraad tot een boycot van Shell. Volgens de leden waren economische maatregelen alleen zinvol als ze gebaseerd waren op bindende wetgeving. En in ieder geval zou een boycot alleen zinvol zijn in het kader van een internationale aanpak: “De uitspraak zoals uw raad die nu heeft gedaan werkt slechts polariserend en daarnaast belemmerend voor een werkelijke discussie.”⁹⁷² De weigering van de CNV om zich aan te sluiten bij de campagne was een streep door de rekening. De steun van de vakbeweging in het opvoeren van de druk op Shell was essentieel; al was het maar vanwege de grootte van de achterban van de bonden en hun directe toegang tot werknemers van Shell. Zeker voor Kairosvoorman én CNV-lid Cor Groenendijk was het onverteerbaar dat ‘zijn’ bond de eisen niet onderschreef. De FNV (en haar voorganger de NVV) zat meer op de lijn van de beweging. In ieder geval waren bij de NVV/FNV soms geluiden te horen die in het straatje pasten van de anti-apartheidsbeweging. Op 12 maart 1978, bijvoorbeeld, verklaarde de bedrijfsledengroep van de Industriebond NVV Shell Pernis zich solidair met de strijd van de zwarte arbeiders in Zuid-Afrika tegen de apartheid.⁹⁷³ Toch was het voor FNV’ers bij Shell lastig om een positie te bepalen met betrekking tot het terugtrekken van Shell uit Zuid-Afrika. De Centrale Contact Commissie (CCC) van de Industriebond FNV bij Shell sprak zich bij herhaling uit tegen het beleid van Shell in Zuid-Afrika. In een artikel in het blad ZIN – weekkrant voor de leden van de Industriebond FNV – in mei 1982 verklaarde het CCC dat zij “ernstig verontrust (is) over de rol van de Koninklijke Shell groep in Zuid-Afrika.”⁹⁷⁴ Ook stelde het CCC dat Shell zich daadwerkelijk moest inzetten voor een verandering in Zuid-Afrika “die leidt naar een samenleving die strookt met de beginselen van de rechten van de mens.” Volgens het CCC liet het sociale beleid van Shell in Zuid-Afrika te wensen over: de wil zou ontbreken om zich daadwerkelijk op te stellen als een tegenstander van apartheid. Maar ondanks deze kritiek op het feitelijke beleid van Shell in Zuid-Afrika werd ook impliciet (en later expliciet) duidelijk dat de CCC zich niet schaarde achter de eis van de anti-apartheidsbeweging tot volledige terugtrekking omdat dit niet viel niet te verkopen aan de Shellmedewerkers. Bij een gesprek tussen CCC en KZA/Kairos op 14 december 1982 erkende Industriebond FNV-bestuurslid Piet Scheele dat er relatief weinig te verwachten viel van de Shellmedewerkers: “Meer dan een voorzichtig gesteld pamfletje uitdelen is heel moeilijk”. Shell maakte het zo goed als onmogelijk voor personeelsleden om actie te voeren, stelde Scheele: “Mensen zien Shell nog altijd als ‘hun bedrijf’ en hebben al genoeg zorgen over hun baantje.”⁹⁷⁵ De Centrale Ondernemingsraad (COR) van Shell blokkeerde, volgens het CCC, iedere poging om de kwestie Zuid-Afrika te agenderen “met de opmerking, dat het personeel van Shell Nederland alleen bevoegd is te spreken over kwesties, die betrekking hebben op Nederland.”⁹⁷⁶ In december 1985 schreef de CCC (inmiddels CKK) van Shell een brief aan het hoofdbestuur met het verzoek “om het zaken doen in en met Zuid-Afrika aan een grondige heroverweging te onderwerpen.”⁹⁷⁷ Maar veel verder ging de druk niet van de Shellwerknemers op het eigen bedrijf.

Gedurende de gehele campagne voor een olieboycot hebben de anti-apartheidsorganisaties volgehouden dat juist de zwarte Zuid-Afrikanen, bij monde van hun vertegenwoordiger, het ANC, vroegen om een boycot. Tegenstanders van een boycot werden niet moe om zwarte leiders, zoals

968 Zie: verslag van de landelijke bijeenkomst in het Sonesta Hotel, dd 23-01-1979. Archief Kairos, doos 6.23B. IISG

969 Brief CNV aan KZA, dd 20-02-1979. archief KZA, doos 16. IISG.

970 Zie ook: Schutte, G.J., e.a., Grenzeloos christelijk-sociaal. Internationale activiteiten van de christelijk-sociale beweging. In: Cahier over de geschiedenis van de christelijk- sociale beweging 8, Aksant, Utrecht: CNV, 2009.

971 Brief Cor Groenendijk aan ds C. Mak, dd 22-09-1982. Archief Kairos, doos 1.36. IISG.

972 Persbericht Industrie en Voedingsbond CNV, dd 07-10-1988. Archief Kairos, doos met opschrift Shell & Shell-campagnes, 6.20A. IISG.

973 Open brief bedrijfsledengroep van de Industriebond NVV Shell Pernis, dd 12-03-1978. Archief KZA, doos 16. IISG.

974 Werknemers tegen beleid Shell in Zuid-Afrika, ZIN, dd 12-05-1982, nummer 17.

975 Verslag gesprek CCC-Shell met KZA/Kairos, dd 14-12-1982. Archief KZA, doos 17. IISG.

976 Verslag bijeenkomst CCC Shell, dd 14-12-1982. Archief KZA, doos 17. IISG.

977 Brief CKK Shell Industriebond FNV aan Shell Petroleum, dd 20-12-1985.

bijvoorbeeld Buthelezi en andere leiders van thuislanden, het woord te geven die juist tegen een boycot waren. Maar ook zwarte leiders met ANC-profiel waren tegenover westerse politici lang niet altijd zo consequent als tijdens gesprekken met de internationale solidariteitsbeweging. Zo kon minister Van den Broek tijdens de ministerraad van 25 januari 1985 triomfantelijk berichten over een gesprek met aartsbisschop Tutu waarin deze hem had medegedeeld dat hij zeer content was met de Nederlandse houding tegenover Zuid Afrika, “en vraagt niet om intensivering daarvan.”⁹⁷⁸ Daarmee sprak Tutu zich, zo impliceerde Van den Broek, uit tegen een boycot. In feite was zelfs het ANC verdeeld over nut en noodzaak van een olieboycot.⁹⁷⁹ In ieder geval was duidelijk dat een olieboycot niet de eerste prioriteit was van het ANC. Weliswaar richtte Oliver Tambo in 1978 een speciale ANC-eenheid op die vanuit Londen voor een olieboycot moest ijveren, maar deze eenheid, geleid door Frene Ginwala, raakte gaandeweg steeds meer geïsoleerd binnen het ANC. Het aanvankelijk enthousiasme ebte weg, aldus Sietse Bosgra.⁹⁸⁰ Nog afgezien van de prioriteit van een olieboycot, kwamen de belangen en de insteek van het ANC en de solidariteitsgroepen lang niet altijd overeen. De vraag was wie nou zeggenschap had over de strategie en de koers van de campagne. In de communicatie richting de samenleving benadrukten de anti-apartheidsorganisaties dat hun eisen dezelfde waren als die van de bevrijdingsbewegingen en dus van de vertegenwoordigers van de zwarte meerderheid, maar richting het ANC moesten er soms wel plooitjes worden gladgestreken. Dat gold bijvoorbeeld de aandacht die het ‘onderzoeksbureau’ van de Shellcampagne, het Shipping Research Bureau, besteedde aan de niet-westerse overtreders van het olie-embargo. Volgens het ANC zouden de anti-apartheidsgroepen zich moeten beperken tot het aan de kaak stellen van het handelen van westerse landen. “Het ANC kan de steun van het Oostblok, de Arabische wereld en de Afrikaanse landen niet zomaar in de waagschaal stellen.”⁹⁸¹

De aandacht voor de betrokkenheid van Nederlandse bedrijven bij de strategisch zo belangrijke energievoorziening van Zuid-Afrika ging niet alleen over olie, maar ook over kolen. De acties voor een kolenboycot van Zuid-Afrika wordt, zoals vermeld, niet behandeld in dit boek. Toch had deze campagne ook opmerkelijke successen. Zo liet in november 1979 de Provinciale Electriciteitsmaatschappij van Gelderland weten dat dit bedrijf geen kolen meer zou betrekken uit Zuid-Afrika. In de ministerraad werd dit besluit door een aantal ministers met afkeuring begroet. Minister Andriessen liet weten dat wanneer de energiemaatschappij door het besluit een extra financiële bijdrage nodig zou hebben van het Rijk “een dergelijk verzoek zal moeten worden afgewezen.”⁹⁸² De liberaal Van Aardenne stelde dat de uitspraak van het provinciale energiebedrijf een argument was om “nationalisatie van elektriciteitsmaatschappijen te overwegen”. Alleen minister Gardeniers (CDA) had begrip voor het besluit van het Gelderse energiebedrijf. Zij wees er op dat de kolen uit Zuid-Afrika goedkoop waren “omdat dit land gebruik maakt van goedkope, zwarte arbeidskrachten.”⁹⁸³

Shipping Research Bureau

De discussies met Shell maakten duidelijk dat de anti-apartheidsbeweging, om het de Koninklijke écht moeilijk te maken, over degelijke informatie diende te beschikken over de productie, het vervoer en de leveranties van olie. Daartoe richtten KZA en Kairos in 1980 een dochterorganisatie op: het Shipping Research Bureau (SRB). Het in Amsterdam gevestigde SRB bracht tussen 1980 en 1993 tientallen rapporten uit waarin de lekken in het olie-embargo met cijfermateriaal werden gedocumenteerd. Rapporten van het SRB werden door anti-apartheidsorganisaties en andere clubs overal ter wereld gebruikt om zicht te krijgen op olieleveranties aan Zuid-Afrika.⁹⁸⁴ Het SRB droeg daarmee aanzienlijk bij aan het prestige van KZA en Kairos binnen de internationale anti-apartheidsbeweging en aan de relevantie van beide organisaties binnen de Nederlandse discussie over een olie-embargo. De oprichting van het SRB, met KZA'er Frank Janzen als eerste directeur, was een direct antwoord op de conclusie van een door de VN gesponsorde conferentie in Amsterdam (in maart 1980) over de

978 Notulen ministerraad 25-01-1985. Inv nr 4347. Nationaal Archief.

979 Zie hierover onder andere: Hengeveld, Richard en Jaap Rodenburg (eds). *Embargo. Apartheids's oil secrets revealed*. Amsterdam University Press, 1995.

980 Huinder en Van Beurden (1996), p 94.

981 Huinder en Van Beurden (1996), p 93.

982 Notulen Ministerraad 02-11-1979. Inv nr 2669. Nationaal Archief.

983 Notulen Ministerraad 02-11-1979. Inv nr 2669. Nationaal Archief.

984 Zie daarover: Valk, Guiliam de. *Dutch Intelligence - Towards a qualitative framework for analysis*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. Boom Juridische Uitgeverij, Den Haag, 2005.

mogelijkheden van een olie-embargo. In het slotdocument van deze conferentie werd opgemerkt dat een effectief onderdeel van een olieboycot “is the creation of a machinery to monitor all shipments of oil to South Africa.”⁹⁸⁵ Het SRB kon bouwen op het werk dat eerder was verricht door de Engelse onderzoekers Bernard Rivers en Martin Bailey. Rivers en Bailey hadden een jaar eerder met de Amerikaan Mike Tanzer en de Canadese Terisa Turner samengewerkt binnen de ‘Sanctions Working Group’. Aanvankelijk was het de bedoeling dat deze Sanctions Working Group zich zou ontpoppen tot een wereldwijd ‘clearing house’ met betrekking tot de olieleveranties aan Zuid-Afrika. Gaandeweg nam het SRB echter de positie over van de Working Group als meest invloedrijke bron op dit gebied. Waarbij het SRB zich concentreerde op de rol van Shell en van Rotterdam als doorvoerhaven. In hun boek ‘Embargo’ concluderen SRB-betrokkenen Hengeveld en Rodenburg dat het SRB boven kwam drijven omdat zij meer contacten onderhielden en samenwerkten met het ANC (en de SWAPO). De Working Group, met hoofdkwartier in New York, werkte meer samen met de Organization of African Trade Union Unity. Deze Afrikaanse vakbondsfederatie zat meer op de lijn van het Pan-Afikanisme en zat daarmee meer in het kamp van de PAC dan het ANC. Hengeveld en Rodenburg stellen dat de informatie vanuit de Working Group (later omgedoopt tot International Oil Working Group) vaak onbetrouwbaar bleek te zijn.⁹⁸⁶

Omdat het olie-embargo vrijwillig was waren vooral de gegevens relevant waaruit bleek dat bedrijven als Shell aan Zuid-Afrika olie leverde die afkomstig was uit landen die het vrijwillige VN-embargo jegens Zuid-Afrika wél wensten te handhaven en daartoe zelf een eenzijdig verplicht embargo hadden ingesteld. Al in het eerste jaar na de oprichting kon het SRB een succes boeken. Tijdens de aandeelhoudersvergadering van mei 1980 had Shell verzekerd dat het bedrijf zich zou houden aan de ‘bestemmingsbeperkingen’ die olieproducerende landen oplegden aan de geproduceerde olie. Het SRB haalde echter boven tafel dat diverse, voor Shell varende olietankers olie onder andere uit Oman rechtstreeks naar Durban vervoerden.⁹⁸⁷ In Durban stond een Shell raffinaderij. Oman had een beperking afgegeven dat de olie uit dit land niet aan Zuid-Afrika geleverd zou mogen worden. Een zwakte in het rapport was dat de leveranties niet keihard bewezen konden worden. Het bewijs bestond eruit dat de tankers afkomstig waren uit havens van olieproducerende landen en zonder tussenstop voeren naar Kaapstad of Durban en vervolgens doorvoeren naar een olieproducerend land. De omstreden leveranties waren daarmee zéér waarschijnlijk, maar een echt ‘smoking gun’ ontbrak. En daarmee was niet 100 procent aangetoond dat, bijvoorbeeld, CDA-fractievoorzitter Ruud Lubbers een onwaarheid had gesproken bij zijn uitspraak tijdens het Tweede Kamerdebat over de olieboycot in juni 1980 dat Shelltankers géén olie naar Zuid-Afrika brachten.⁹⁸⁸ Ook soortgelijke ontkenningen van Shelltopman De Bruyne konden niet met volledige zekerheid gelogenstraft worden. Op 20 maart 1981 ontkende De Bruyne dat de tankers die door het SRB waren geïdentificeerd olie naar Zuid-Afrika hadden vervoerd “in strijd met een daarop rustende bestemmingsbeperking.”⁹⁸⁹ De gegevens van het SRB waren echter zo gedetailleerd dat eigenlijk niemand aan de juistheid van de conclusies van het bureau twijfelde. Janzen stelde trots: “We were certainly a little bit proud that we had proven ourselves capable of delivering work that was so solid it could not easily be called into question as mere campaign propaganda.”⁹⁹⁰

Overigens is er weinig bekend van enig protest van olieproducerende landen, zoals Oman, tegen deze schending van hun embargo. Kairos en het KZA hadden met het ANC afgesproken dat het SRB niet al te zeer zou focussen op de rol van landen als Algerije en Oman die formeel een embargo jegens Zuid-Afrika hadden afgevaardigd, maar niet al te scherp letten op de naleving ervan.⁹⁹¹ In plaats van de aandacht te richten op de landen van herkomst die hun eigen embargobeslissing niet serieus namen, focuste het SRB op de rol van de olie-multinationals.

Voor de anti-apartheidsorganisaties waren de onthullingen een extra argument om te pleiten voor een Nederlandse eenzijdige olieboycot van Zuid-Afrika. Immers met deze leveranties door Nederlandse bedrijven kon niet meer beweerd worden dat een eenzijdige Nederlandse boycot louter symbolisch zou zijn: Nederlandse bedrijven waren een belangrijke leverancier van olie aan Zuid-Afrika en verlichtten daarmee het isolement van de apartheidsregering. Het daadwerkelijk naleven door Shell van een Nederlandse boycot van Zuid-Afrika zou, volgens de anti-apartheidsactivisten, de Zuid-Afrikaanse

985 Hengeveld en Rodenburg (1995), p 56.

986 Hengeveld en Rodenburg (1995), p 57.

987 Shipping Research Bureau. Oil tankers to South Africa. SRB, Amsterdam, maart 1981.

988 Perverklaring KZA en Kairos, dd 13-01-1981. Archief KZA, doos 17. IISG.

989 Brief Shell aan KZA en Kairos, dd 20-03-1981. Archief Kairos, doos 6.9. IISG.

990 Hengeveld en Rodenburg (1995), p 67.

991 Huinder en Van Beurden (1996), p 93.

regering dwingen op zoek te gaan naar andere leveranciers; een zoektocht die steeds moeilijker werd en in ieder geval het land met nóg hogere kosten zou opzadelen.

Wat de rapporten van het SRB in ieder geval bereikten was dat Shell de olieleveranties aan Zuid-Afrika nog beter moest verbergen dan ze voorheen deed. Het SRB kon na 1981 steeds minder makkelijk vaststellen langs welke wegen Zuid-Afrika aan z'n olie kwam. De directe betrokkenheid van Shell bij leveranties kon steeds minder makkelijk worden vastgesteld. SRB-medewerker Jaap Rodenburg: "De meest voorkomende truc van een reder om aan onze aandacht te ontsnappen is een valse vaarroute van het schip opgeven. Een schip dat geladen is met olie voor Zuid-Afrika geeft bijvoorbeeld op dat het naar Singapore vaart. Vlak voordat het in de Zuid-Afrikaanse haven Durban aankomt laat het weten Singapore binnen te varen. Dan valt ineens het radio-contact uit, wat later verklaard wordt als een storing. Via de radio wordt er vervolgens contact gezocht met Durban. Het lossen van de olie gebeurt enkele kilometers van de kust bij een aparte boei en daar wordt het schip dan heen geloodst."⁹⁹²

Olieleveranties aan Zuid-Afrika werden door het speurwerk van de anti-apartheidsbeweging zo omstreden en onderdeel van een schimmig spel dat 'gerenommeerde' bedrijven daar beter niet mee geassocieerd konden worden. Dat bood ruimte aan handelaren met minder scrupules. Een daarvan – de belangrijkste leverancier van olie aan de apartheidstaat – was de Nederlander John Deuss en zijn bedrijf Transworld Oil. Het rapport van het SRB over Deuss verscheen in januari 1985. Luttele dagen later vernielde een brandbom de villa van John Deuss in Berg en Dal, waarmee een nieuwe fase in de anti-apartheidsstrijd een aanvang nam (zie hoofdstuk over de radicale beweging).

Maar naast 'cowboy' Deuss bleef ook Shell in het geheim actief. In 1984 kwam Shell onder vuur te liggen door een bericht in de Engelse krant *The Observer* dat zich baseerde op een uitgelekt rapport van de Zuid-Afrikaanse inlichtingendienst. Volgens *The Observer* had niet alleen Transworld Oil, maar ook Shell honderden miljoenen guldens van de Zuid-Afrikaanse regering ontvangen om olieleveranties aan dit land voort te zetten. In plaats van de officiële wereldmarktprijs van 26 dollar per vat ruwe olie, betaalde Zuid-Afrika 36 dollar per vat. Deze extra betalingen werden gedaan vanuit een Compensatie Fonds, ingesteld door de Zuid-Afrikaanse regering, om de maatschappijen te compenseren voor de extra kosten van 'procurement' om de olie in Zuid-Afrika te krijgen. Procurement kan in dit geval begrepen worden als 'het leggen van een rookgordijn om de herkomst van de olie verborgen te houden'. Het zou hierbij voor een groot gedeelte gaan om olie uit Oman, een land dat zich achter het olie-embargo van Zuid-Afrika had gesteld. Deels betrof dit dezelfde informatie die eerder door het SRB boven tafel gehaald was. Het bericht uit de Engelse krant werd overgenomen door de Nederlandse media waarbij *De Telegraaf* het bericht belangrijk genoeg vond om er de krant van 6 augustus 1984 mee te openen.⁹⁹³ Shell ontkende opnieuw alle aantijgingen.

Kamerdebat over de olieboycot

Op 20 november 1979 nam de Tweede Kamer de motie Scholten aan (met 111 tegen 39 stemmen), waarin de regering tot 1 juni 1980 de tijd kreeg om andere EG-landen bereid te vinden om samen met Nederland een olieboycot jegens Zuid-Afrika in te stellen. Als dit niet zou lukken zou Nederland zelfstandig moeten aansluiten bij de boycot ingesteld door een aantal olie-exporterende landen.⁹⁹⁴

De poging van CDA-Kamerlid Scholten en enkele andere parlementariërs om via een Kamer motie te komen tot een (desnoods eenzijdige) Nederlandse olieboycot van Zuid-Afrika vond voor een belangrijk gedeelte z'n oorsprong in de anti-apartheidsbeweging. KZA en Kairos hadden in de maanden vóór dit debat Scholten en andere bevriende parlementariërs gevoed met informatie en argumenten. Zo stuurde Sietse Bosgra op 25 oktober een telex naar Jan Nico Scholten met concrete informatie over olieleveranties aan Zuid-Afrika. Bijvoorbeeld dat er geen formele boycot van de OPEC van Zuid-Afrika bestond en dat Iran tot de val van de sjah openlijk olie aan Zuid-Afrika bleef leveren. Ook liet Bosgra Scholten weten dat het niet-mandatoire VN-embargo van Zuid-Afrika al had geleid tot de situatie dat Zuid-Afrika 80% boven de wereldhandelsprijs moest betalen voor olie-importen en dat de situatie in het land zo nijpend werd dat op doorgaande wegen een maximumsnelheid van 70 km was ingesteld. Ook stelde Bosgra Scholten gerust dat het niet waarschijnlijk was dat Zuid-Afrika tegenmaatregelen zou nemen bij een eenzijdige Nederlandse boycot: "de politiek van Zuid-Afrika is

992 Trouw, dd 25-11-1986.

993 Shell in Opspraak, *De Telegraaf*, dd 06-08-1984.

994 Zie over het Kamerdebat over de olieboycot bijvoorbeeld: Koole, R.A. en R.B. Soetendorp. *De partij als stootblok tussen overheid en samenleving: politisering of democratisering van het Nederlandse buitenlandse beleid?* DNPP Jaarboek 1983.

Download: <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/jb-dnpp/jb83/>

juist gericht op het openhouden van alle mogelijke vormen van samenwerking en het tegengaan van de toenemende isolering.⁹⁹⁵

Maar ook via het Nederlandse publiek voerde de beweging de druk op het parlement op om werk te maken van zo'n olieboycot. Op 21 oktober organiseerde het KZA een (uitverkochte) landelijke manifestatie in Muziekcentrum Vredenburg in Utrecht waarbij onder andere Joop den Uyl en CDA'er Hans de Boer het woord voerden, naast Oliver Tambo van het ANC en Robert Mugabe van de Rhodesische verzetsorganisatie ZANU (PF). De brochure 'Shell helpt – deel 13' werd verspreid in een oplage van 1 miljoen en een speciale anti-apartheidsuitgave van Vrij Nederland kwam terecht in ruim honderdduizend brievenbussen. In de dagen voor de Kamerdebatten werden Kamerleden bestookt met informatie. Kamervoorzitter Dolman (PvdA) kreeg onder andere een groot schilderij aangeboden met de olieboycot als onderwerp.

Het kabinet Van Agt zat met de motie Scholten in de maag. De CDA-VVD regering was tegen eenzijdige Nederlandse stappen jegens Zuid-Afrika. In de ministerraad was al eerder besproken wat de gevolgen zouden zijn van sancties jegens Zuid-Afrika. Volgens minister Van Aardenne (Economische Zaken) waren de risico's zowel economisch als politiek. Zijn meest opvallende argument was het gevaar dat door de toenemende polarisatie "Zuid-Afrika verloren gaat voor de westelijke wereld."⁹⁹⁶ Kennelijk werd Zuid-Afrika, ook na de gebeurtenissen in Soweto, nog steeds vooral gezien als bondgenoot. Daarnaast wees Van Aardenne op de directe belangen van het belemmeren van het handelsverkeer met Zuid-Afrika. Deze belangen waren weliswaar beperkt, maar er waren toch een aantal invloedrijke bedrijven en bedrijfstakken bij betrokken, stelde de minister. Principiëler was het argument dat met handelssancties het principe van vrij economisch verkeer werd belemmerd. Nederland was als handeldrijvende natie bij uitstek gebaat bij onbelemmerde internationale handel. Tenslotte speelde het risico van isolement van Nederland binnen de EG en van eventuele schade aan de ontwikkeling van de landen rondom Zuid-Afrika. De conclusie was dat eenzijdige sancties niet in het belang waren van Nederland, zo oordeelden de ministers. Eventuele sancties zouden alleen in overleg met andere landen genomen kunnen worden.

Het Nederlandse beleid op dit gebied was vastgelegd in de notitie 'De rechten van de mens en het buitenlands beleid' uit 1979.⁹⁹⁷ Volgens deze notitie waren economische drukmiddelen aan een aantal strikte voorwaarden gebonden. Het moest ten eerste een laatste redmiddel zijn; het moest effectief zijn; het moest in lijn zijn met andere beleidsmaatregelen; het mocht de belangen niet schaden van de inwoners van het betreffende land; het mocht geen buitenproportionele schade toebrengen aan Nederlandse belangen; en tenslotte moesten economische sancties in gezamenlijkheid worden genomen met een voldoende aantal andere landen. Een Nederlandse olieboycot van Zuid-Afrika voldeed aan een aantal, maar niet alle onderdelen van deze notitie.

In mei 1980 werd duidelijk dat het kabinet geen andere landen bereid had gevonden voor een gezamenlijke boycot, zoals gevraagd in de motie Scholten. Minister Van der Klaauw argumenteerde dat de frontijntaten (de landen die grenzen aan Zuid-Afrika) geen voorstander waren van een boycot en liever onderhandelden met Zuid-Afrika. Een meerderheid van de Kamer was echter van mening dat Van der Klaauw vooral naar argumenten had gezocht om vooral géén sancties in te hoeven stellen. In de ministerraad van 6 juni 1980 liet Van der Klaauw zijn collegaministers weten dat er een Kamerdebat aan de olieboycot gewijd zou worden en dat Scholten hem had verzekerd dat er "grote moeilijkheden zullen ontstaan als het in diens motie neergelegde verlangen van een eenzijdige olieboycot door Nederland niet door de regering wordt gesteund."⁹⁹⁸ Van der Klaauw maakte duidelijk dat hij desondanks niet van plan was het verlangen van Scholten te steunen. Op 18 juni 1980 nam de Tweede Kamer een tweede motie van Scholten aan waarin de regering werd opgedragen 'thans' een olieboycot jegens Zuid-Afrika in te stellen.⁹⁹⁹ In de ministerraad van 20 juni werd deze motie besproken. Van der Klaauw liet, ten overvloede, weten tegen de nieuwe motie van Scholten de grootst mogelijke bezwaren te hebben, met als nieuw argument dat de nieuwe regering van Zimbabwe, dat haar olie grotendeels via Zuid-Afrika betrok, hierdoor in de problemen zou kunnen komen: "Afsluiting van de olietoevoer betekent dat de toch al niet sterke positie van minister-president Moegabe wordt

995 Telex KZA, Sietse Bosgra aan Jan Nico Scholten, dd 25-10-1979, archief KZA, doos 16. IISG.

996 Notulen ministerraad 02-02-1979. Inv nr 2660, Nationaal Archief.

997 Nota minister van Buitenlandse Zaken en Ontwikkelingssamenwerking. De rechten van de mens en het buitenlands beleid. Tweede Kamerstuk zitting 1978-1979, 15571, nrs 1-2.

998 Notulen ministerraad 06-06-1980. Inv nr 2968. Nationaal Archief.

999 Handelingen Tweede Kamer, p 5419. Zitting 1979-1980, dd 17-06-1980.

verzwakt.”¹⁰⁰⁰ Minister Albada, overigens toen nog lid van Kairos, meende dat hierin wellicht een uitweg uit de impasse gevonden kon worden: als de regering de motie Scholten aanvaardde, dan zouden de te verwachten problemen van Zimbabwe een reden kunnen zijn om de motie uiteindelijk toch niet uit te voeren.¹⁰⁰¹ Belangrijk was dat de Zuid-Afrikanen het niet uitvoeren van de motie vervolgens niet mochten beschouwen als een overwinning. Dit curieuze voorstel van Albada werd gesteund door de CDA-ministers Beelaerts van Blokland, Gardeniers en De Ruiters. De meerderheid van de ministerraad meende echter dat het kabinet een meer principiële stelling moest betrekken en de motie naast zich neer moest leggen. Drie dagen later, op 23 juni 1980, wijdde het kabinet nog een aparte kabinetsvergadering aan de situatie. Daarin werd besloten in zoverre aan de Kamer tegemoet te komen dat de bereidheid zou worden overgebracht van de regering om, in de woorden van premier Van Agt: “...iets te doen waaruit de afkeer van Nederland voor de huidige situatie in Zuid-Afrika duidelijk blijkt...”¹⁰⁰² Maar de motie zelf legde het kabinet naast zich neer. Het kabinet koos daarmee voor een ramkoers met de Kamer. Vooral in de CDA-fractie werd woedend gereageerd op het besluit van minister Van der Klaauw met betrekking tot ‘hun’ motie. Scholten zelf bezocht premier van Agt in het Catshuis: “Ik zei: ‘Dries, dit zet ik door. Ik heb mijn keuze gemaakt. Ik wijk niet af.’ Dries incasseerde dit.”¹⁰⁰³ Een verzoeningsvoorstel van Van Agt om met Scandinavische en/of Beneluxlanden tot een olieboycot van Zuid-Afrika over te gaan, werd de volgende dag al door Noorwegen van tafel geveegd. Van der Klaauw die de Noren had benaderd liet weten dat de Noren wel iets zagen in een gezamenlijke investeringsstop. De Tweede Kamer, maar ook de anti-apartheidsbeweging zelf, was op dit moment te zeer gefocust op een olie-embargo om de mogelijkheid van een investeringsstop serieus te bekijken. Een volgende motie van de PvdA en de PPR riep het Kabinet op de motie van Scholten volledig uit te voeren. De loyalisten konden niet anders dan deze motie van de oppositie steunen omdat deze immers uitvoering vroeg van hun eigen motie. Maar het kabinet weigerde ook deze motie uit te voeren, waarop oppositieleider Den Uyl een motie van afkeuring indiende. Deze motie zou, indien aangenomen, het onherroepelijke einde van het kabinet hebben betekend. Nu zou moeten blijken of alle druk en lobbywerk van de anti-apartheidsbeweging voldoende waren geweest.

Tijdens een tumultueus debat op 26 juni sprak Lubbers ferme taal richting het kabinet: “Kabinet, bezin u!”¹⁰⁰⁴ Van te voren was echter duidelijk geworden dat de meerderheid van de CDA-Kamerleden niet bereid zou zijn het spel hard te spelen. Fractie leider Lubbers had vooraf aangegeven deze zaak geen kabinetscrisis waard te vinden. Volgens Lubbers was een eenzijdige boycot van Nederland jegens Zuid-Afrika meer een signaal dan dat er werkelijk effect van uitging: “Voor een signaal moet je geen kabinetscrisis riskeren.”¹⁰⁰⁵ Het was duidelijk dat de toekomst van het kabinet afhing van de ruggengraat van een handjevol dissidente CDA’ers. KZA en Kairos wisten dat een eventueel besluit tot een Nederlandse boycot een dubbeltje op z’n kant was. In de weken voorafgaand aan de debatten werd alles op alles gezet. Lijsten met namen en adresgegevens van CDA-parlementariërs (inclusief hun stemgedrag tijdens eerdere apartheidsmoties in de Kamer) werden verspreid onder de lokale groepen met de oproep dat “mensen met een christelijke levensovertuiging via een brief of telefonisch contact zouden opnemen met een van de (CDA) Kamerleden.”¹⁰⁰⁶

Werkgroep Kairos plaatste op de dag van het debat paginagrote advertenties in NRC Handelsblad, Haagse Courant, Parool, Trouw, de Volkskrant en De Waarheid, waarin het kabinet werd opgeroepen ‘echte moed te tonen’. Het Breed Moderamen van de Hervormde Synode schreef aan de vooravond van het debat een brief aan regering en parlement waarin werd benadrukt dat de synode zich in november 1979, vóór het eerste Kamerdebat, al voor een olie-embargo jegens Zuid-Afrika had uitgesproken. Het Kamerdebat van 26 juni duurde dertien uur en werd herhaaldelijk geschorst voor overleg. De druk op de dertien CDA’ers die eerder de motie van de PvdA/PPR hadden gesteund (Faber, Van Houwelingen, De Kwaadsteniet, Lansink, Scholten, Veerman, Beinema, Hans de Boer, Joep de Boer, Borgman, Buikema, Couprie en Dijkman) vanuit de rest van de fractie was enorm. Uiteindelijk bezweken zeven van hen onder de druk. Alleen Scholten, Van Houwelingen, Hans de Boer, Buikema, Couprie en Dijkman bleven bij hun eerdere stellingname. Het was niet genoeg voor een meerderheid. De motie van afkeuring werd met 72 tegen 74 stemmen verworpen. Het kabinet was gered.

1000 Notulen ministerraad 20-06-1980. Inv nr 2968. Nationaal Archief.

1001 Notulen ministerraad 20-06-1980. Inv nr 2968. Nationaal Archief.

1002 Notulen Ministerraad 23-06-1980. Inv nr 2968. Nationaal Archief.

1003 Deze en volgende citaten van Jan Nico Schoten zonder bronvermelding zijn afkomstig uit een interview met de auteur, dd 19-06-2012.

1004 Dat was ook de grote kop op de voorpagina van het Algemeen Dagblad, dd 27-06-1980.

1005 Geciteerd in Reformatorisch Dagblad, dd 23-06-1980.

1006 Brief KZA en Kairos aan de plaatselijke steungroepen, dd 30-06-80. Archief KZA, doos 17. IISG.

Terugkijkend stelt Jan Nico Scholten dat de motie van wantrouwen een strategische misser was geweest. “CDA is een bestuurderspartij, die kiezen niet snel voor een kabinetsbreuk. Wat we hadden moeten doen was de zaak bij de regering laten, hen dwingen tot actie. Omdat de motie van een partijgenoot kwam hadden ze er iets mee moeten doen. Nu werd het ineens partijpolitiek. Toen de motie van wantrouwen werd afgestemd was het kabinetsbeleid eigenlijk gesanctioneerd. Daarmee werd het een nederlaag.”

Scholten nam de nederlaag hoog op. Op een gegeven moment ging hij zelfs verhaal halen bij minister Van der Klaauw: “Zij eindigde met een ruzie in mijn kamer, waarbij Scholten dreigde mij politiek, maar ook ambtelijk, kapot te maken, als ik mij niet voor een eenzijdige olieboycot zou uitspreken. Ik heb hem de deur gewezen,” zo noteerde Van der Klaauw in zijn memoires.¹⁰⁰⁷ In zijn memoires probeerde Van der Klaauw ook zijn gelijk te halen voor zijn opmerking dat zelfs de frontlijnstaten tegen een boycot van Zuid-Afrika waren, een uitspraak die tijdens het debat door de Kamer met hoongelach was ontvangen. Tijdens een conferentie in Maputo op 26 november 1980, wist Van der Klaauw zijn ambtgenoten uit enkele frontlijnstaten ertoe te bewegen tegenover de meegerisde Nederlandse pers te verklaren dat zij inderdaad geen voorstander waren van een boycot.¹⁰⁰⁸ Van der Klaauw verzuimde in zijn memoires te vermelden dat zijn vreugde van korte duur was geweest. Een paar dagen later verklaarden de ministers van Buitenlandse Zaken van Botswana en van Mozambique dat hun landen té afhankelijk waren van Zuid-Afrika om zelf een geloofwaardige boycot van dat land te kunnen afkondigen, maar dat zij, in tegenstelling tot de bewering van Van der Klaauw, wel degelijk voorstander waren van een westerse boycot van Zuid-Afrika.¹⁰⁰⁹ Ook vermeldde Van der Klaauw niet dat de frontlijnstaten steeds consequent voor een boycot hadden gestemd bij de VN en de Unie voor Afrikaanse Eenheid (alleen de vrijwel door Zuid-Afrika ingesloten staatjes Lesotho en Swaziland onthielden zich regelmatig van stemming).

Na het Kamerdebat

De nederlaag in de Kamer op 26 juni betekende niet dat KZA en Kairos de hoop op een Nederlands olie-embargo meteen opgaven. Alleen zou de kwestie nooit meer zo prominent in het centrum van de parlementaire politiek komen te liggen. De tegenstanders van een boycot realiseerden zich hoe kantjeboord het was geweest. De kwestie van de olieboycot bleef een potentiële splijtzwam binnen de CDA-fractie, vandaar dat Lubbers en Van Agt alles in het werk stelden om het onderwerp niet snel nog een keer aan de orde te laten komen in de Kamer. Zo verzuimde Van der Klaauw de Kamer te informeren over zijn pogingen om de Scandinavische en de Benelux-landen achter een boycot te krijgen, om daarmee een nieuw debat te voorkomen. Kairos en KZA protesteerden tegen deze politiek van uitstel van de minister.¹⁰¹⁰ Volgens de actiegroepen “draaide de verdragingsmachine van het kabinet Van Agt op volle toeren.”¹⁰¹¹ Om ook vanuit de samenleving de druk op te voeren verspreidden KZA en Kairos in de periode rondom de Kamerdebatten 800.000 exemplaren van actiekrant ‘de laatste druppel’, waarmee de organisaties in totaal 3,5 miljoen mensen wilden bereiken.

Met de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1981 in het vooruitzicht stelden KZA en Kairos, samen met de BOA en de AABN, een lijst op van 32 concrete maatregelen om voor te leggen aan de politieke partijen om deze op te nemen in hun verkiezingsprogramma’s. De maatregelen gingen om het verbreken van de economische betrekkingen (waaronder een olieboycot), het verscherpen van het wapenembargo, een culturele en sportieve boycot, steun aan de frontlijnstaten, vergroting van de steun aan de bevrijdingsbewegingen, ruimere toegang tot Nederland van Afrikaanse vluchtelingen en tenslotte een actief Nederlands beleid om ook internationaal steun te krijgen voor maatregelen jegens Zuid-Afrika.¹⁰¹²

Lokale groepen werd gevraagd om de plaatselijke afgevaardigden naar partijcongressen onder druk te zetten om de eisen van de anti-apartheidorganisaties in te brengen. Ook zouden plaatselijke groepen brieven moeten schrijven aan politieke partijen en (aspirant) Kamerleden. De anti-apartheidstrijd moest ook bij lokale verkiezingsbijeenkomsten op de agenda komen.¹⁰¹³

1007 Van der Klaauw, C.A. Een diplomatenleven. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1995, p 307.

1008 Van der Klaauw (1995), p 306.

1009 Zie ook: Amandla, november 1980.

1010 Het Vrije Volk, dd 24-10-1980.

1011 Zie ontwerptekst ‘Brief aan Groepen’, 04-11-1980, archief Kairos, doos 6.24.A. IISG.

1012 Notitie KZA, Kairos, BOA en AABN, zonder datum, 1981. Archief Kairos, doos 6.25A. IISG.

1013 Brief KZA en Kairos aan de plaatselijke groepen en contactpersonen, dd januari 1981. Archief KZA, doos 17. IISG.

Op dat moment leek het momentum nog gunstig. Het CDA kwam voor de verkiezingen van 1981 met een relatief verregaand standpunt jegens Zuid-Afrika. De ontvankelijkheid voor een deel van de eisen van de anti-apartheidsbeweging was de winst die in ieder geval geboekt was door de inspanningen van de loyalisten en de prijs die het CDA-establishment moest betalen voor de nederlaag die de loyalisten in de Kamer hadden geleden. In het zogenaamde 'Akkoord van Zestienhoven' sprak de CDA-top (Van Agt, Lubbers en minister Jan de Koning) met Kamerleden Jan Nico Scholten en Joep Mommersteeg (voormalig staatssecretaris van Defensie in het kabinet Den Uyl) de loyalisten af dat, in ruil voor de toezeggingen, de kwestie Zuid-Afrika tot de verkiezingen niet tot nieuwe conflicten zou leiden.¹⁰¹⁴ Het Beleidsplan Zuidelijk Afrika, geschreven ter voorbereiding van het verkiezingsprogramma van 1981 op initiatief van Scholten en Mommersteeg, stelde op drie elementen: afschaffing van de apartheid, onafhankelijkheid voor Namibië en steun aan de frontlijnstaten. Onder andere moest Nederland zelfstandig overgaan tot een verbod op nieuwe investeringen en beperking van de import uit Zuid-Afrika: "Ook op grond van zelfstandige verantwoordelijkheid wordt door Nederland op het terrein van de economische betrekkingen met Zuid-Afrika de druk opgevoerd met name met gebruikmaking van onderstaande drie instrumenten: Nederland neemt (...) op de meest effectieve wijze deel aan het bestaande vrijwillige olie-embargo tegen Zuid-Afrika als primair instrument; Nederland voert een investeringswet in à la Zweden; en Nederland beperkt bepaalde importen uit Zuid-Afrika, bijvoorbeeld kolen."¹⁰¹⁵

In het uiteindelijke verkiezingsprogramma ontbraken deze concrete maatregelen overigens weer. Het CDA stelde in het verkiezingsprogramma¹⁰¹⁶ wel onomwonden dat de apartheid een "wezenlijke bedreiging is voor de internationale vrede en veiligheid" en dat de partij streefde naar economische sancties jegens Zuid-Afrika, "bij voorkeur met andere westerse landen". Daarnaast wilde het CDA de EG-gedragscode voor Europese bedrijven aanscherpen. Maar ook bleef de partij vasthouden aan contacten met Zuid-Afrika "die een reële mogelijkheid bieden om de apartheid aan de orde te stellen." De balans werd gezocht door de Nederlandse anti-apartheidsbeweging de gelegenheid te geven de verzetsbewegingen te steunen: "Dit om aan hun mening bij het vaststellen van het beleid m.b.t. Zuidelijk Afrika een belangrijk gewicht toe te kennen."

Onder invloed van de Kamerdebatten gaven ook andere politieke partijen behoorlijke ruimte in hun verkiezingsprogramma's aan de kwestie Zuid-Afrika.

Zelfs de VVD behandelde de kwestie Zuid-Afrika uitgebreid in haar programma van 1981.¹⁰¹⁷ Dit in tegenstelling tot de programma's van 1977 en 1986 waarin de liberalen geen woord aan de apartheid vuil maakten. Uiteraard veroordeelde de VVD de apartheid en moest ons land "maatregelen nemen en ondersteunen die de beëindiging van het apartheidsstelsel ten doel hebben." Ook ondersteunde de VVD de EG-gedragscode, maar veel verder wilden de liberalen niet gaan. Vooral moest ons land de dialoog met Zuid-Afrika openhouden en zich verre houden van eenzijdige, economische maatregelen.

De PvdA viel enigszins uit de toon en had in het programma voor 1981 slechts één zinnetje opgenomen over Zuid-Afrika: "Nederland neemt het initiatief tot een volledige economische en militaire boycot van Zuid-Afrika en binnen EG (Europese Gemeenschap)-verband het initiatief om de Gedragscode te vervangen door een gezamenlijke boycot."¹⁰¹⁸ De kwestie Zuid-Afrika had tijdens het partijcongres een conflict opgeleverd tussen het bestuur en de leden. Het zinnetje dat uiteindelijk in het programma terecht kwam was opgenomen op initiatief van het congres dat een eerdere, zwakkere formulering van het partijbestuur afwees. Tijdens het congres had het bestuur van de PvdA de scherpere versie ontraden, met de verzekering dat de oude formulering tot stand was gekomen in overleg met het Komitee Zuidelijk Afrika. In het blad *Amandla* stelde Sietse Bosgra dat dit onwaar was: "Van een dergelijk overleg is echter nooit sprake geweest en het Komitee heeft alle waardering voor de scherpere formulering." Maar zelfs de scherpere bewoording die in het programma terecht was gekomen liet ruimte voor interpretatie. Er stond dat Nederland het initiatief moest nemen tot een volledige economische en militaire boycot, maar in welk verband moest dat initiatief plaatsvinden? Wie moesten zich erbij aansluiten? Was de PvdA bereid tot een onmiddellijk eenzijdig (olie)embargo van Zuid-Afrika? Dat was de crux van het anti-apartheidsdebat, en de PvdA sprak zich er niet over uit.

Binnen de partij woedde op dat moment een discussie over wat men van Zuid-Afrika moest denken. Het gebrek aan een gemeenschappelijke analyse over de apartheid verhinderde een scherpe politieke opstelling. Het meningsverschil was vooral terug te voeren op de vraag of in Zuid-Afrika een strijd

1014 Zie hierover: Diggelen, Michiel van en Jan Nico Scholten. *Vrijheid, het verhaal van een weerbarstig protestant*. Theologische uitgeverij Narratio, Gorinchem, 1993.

1015 Geciteerd in 'CDA, Zuid-Afrika en de kerken.' Notitie Kairos, dd 14-06-1989. Archief Kairos, doos 1.40. IISG.

1016 Bron: <http://www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/index>

1017 Bron: <http://www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/index>

1018 Bron: <http://www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/index>

gaande was tussen kapitaal en arbeid, of dat de strijd tegen apartheid gezien moest worden als een bijzondere vorm van koloniaal conflict waarin de verhouding zwart-blank centraal stond.¹⁰¹⁹

Ook D66 sloot in het verkiezingsprogramma van 1981 een eenzijdige Nederlandse olieboycot van Zuid-Afrika niet uit: “Nederland moet (...) desnoods de volgende eenzijdige maatregelen nemen: een olieembargo voor Zuid-Afrika.” Maar ook de democraten waren daarbij niet helemaal helder: wat moest er volgens deze partij gebeuren voordat het woordje ‘desnoods’ van kracht werd?

Het kortstondige kabinet Van Agt II (september 1981 tot mei 1982), bestaande uit CDA, PvdA en D66 nam de passages uit het CDA-beleidsplan in grote lijnen over. In de termen van het kabinet ging het over de ‘voorwaardelijke bereidheid tot zelfstandige economische sancties’. In de korte tijd dat het kabinet bestond bleek echter al dat zelfs de relatief vergaande teksten uit het regeerakkoord voldoende voorwaarden en ‘mitsen’ bevatten om daadwerkelijke stappen door Nederland in de kiem te smoren. Feitelijk waren dezelfde argumenten die geformuleerd waren in het beleidsstuk van Buitenlandse Zaken uit 1979 nog steeds van kracht. De vooruitgang die was geboekt, was vooral retorisch.

De nederlaag die de beweging in juni 1980 in het parlement had geleden zorgde voor een terugslag, en een tijdelijke vermindering van de actiebereidheid. Actievoerend Nederland werd in het begin van de jaren tachtig beziggehouden door de kwestie van de kernwapens. Voor de anti-apartheidsbeweging was het zaak om zich te herpakken, om de banden met de politieke en maatschappelijke elite van Nederland opnieuw te versterken en verder te werken aan het creëren van draagvlak binnen de Nederlandse samenleving. KZA en Kairos waren begin 1981 desondanks nog optimistisch dat Nederland uiteindelijk zou besluiten tot een boycot. In een brief aan lokale groepen en contactpersonen schreven beide organisaties stellig: “1981 moet het jaar worden, waarin we een olie-embargo tegen Zuid-Afrika tot stand brengen. Als dit kabinet het niet doet, zal een volgende regering ertoe overgaan.”¹⁰²⁰ Met de formatie van het centrum-linkse kabinet Van Agt II leken de omstandigheden gunstig.

KZA en Kairos lieten al tijdens de formatie van zich horen, onder andere met een telexbericht aan de informateurs Lubbers en De Koning, en de betrokken fractievoorzitters Den Uyl, Van Agt en Terlouw, dat het voorgenomen regeerakkoord over Zuid-Afrika op een belangrijk punt afweek van het CDA-standpunt. In het ontwerp regeerakkoord stond dat Nederland ernaar moest *streven* een olieboycot van Zuid-Afrika af te kondigen. De betrokken partijen hadden voorafgaand aan de verkiezingen gesteld dat Nederland *onverwijld* zou moeten deelnemen aan het bestaande (niet-mandatoire) VN-olie-embargo van Zuid-Afrika. Ook Van Agt had zich enkele dagen voor de verkiezingen nog akkoord verklaard met de formulering in het verkiezingsprogramma van het CDA dat een aanzienlijke verscherping betekende van het tot dan toe geldende kabinetsbeleid, waar Van Agt voor een groot deel voor verantwoordelijk was.¹⁰²¹ Voorheen hadden de actievoerders over het juiste moment om de beïnvloeding in te zetten contact gehad met ‘bevriende’ politici Relus ter Beek, Jan Nico Scholten en Laurens Jan Brinkhorst. In de praktijk bleek het kabinet niet bereid door te pakken. In plaats van nieuwe voorstellen om sancties in gang te zetten, besloot de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken, Max van der Stoel, tot een interdepartementale stuurgroep die onderzoek moest doen naar de mogelijkheden van Nederland om mee te doen aan de vrijwillige boycot waar de VN toe had opgeroepen. De vertragingstrategie van het vorige kabinet werd voortgezet. De vertraging was ook ingegeven door het besef dat er binnen het CDA nog bepaald geen overeenstemming bestond over eenzijdige sancties. Maar ook Van der Stoel was geen voorstander van eenzijdige Nederlandse stappen: “Eenzijdige sancties leveren niets op, behalve dan misschien een voorbeeldfunctie. Ik vond gezamenlijkheid essentieel.”¹⁰²²

Ondanks de uitgebreide campagnes van de anti-apartheidsgroepen was er in de Nederlandse bevolking op dat moment, medio 1981, geen duidelijke meerderheid te vinden voor een eenzijdige olieboycot. Volgens een NIPO-enquête¹⁰²³ was 23 procent van de Nederlanders voor een olieboycot door Nederland, 28 procent was tegen en 49 procent kon het niet schelen of had geen mening. Zelfs binnen de PvdA-aanhang was geen meerderheid te vinden voor een boycot: slechts 34 procent van de sociaal-democraten was voor een eenzijdige boycot, 20 procent was tegen en 46 procent kon het niet schelen of had geen mening. Ruim 80 procent van de Nederlanders meende bovendien dat een olieboycot door Nederland weinig of geen effect zou hebben op de apartheidspolitiek in Zuid-Afrika.

1019 Wiardi Beckman Stichting. Om de bevrijding van Zuid-Afrika - twee visies. Buitenlands-politiek notities, nummer 1. WBS, Amsterdam, december 1980.

1020 Brief KZA en Kairos aan de plaatselijke groepen en contactpersonen, dd januari 1981. Archief KZA, doos 17. IISG.

1021 Telex KZA en Kairos aan kabinetsinformatuur Lubbers en De Koning en de fractievoorzitters van CDA, PvdA en D66, dd 30-06-1981. Archief KZA, doos 17. IISG.

1022 Citaat uit interview met auteur dd 14-01-2008.

1023 NIPO, bericht no 2102, dd 03-04-1981.

De politieke verhoudingen met betrekking tot Zuid-Afrika waren kennelijk een redelijke afspiegeling van de opvattingen die leefden bij de Nederlandse bevolking. De *close finish* van het boycotdebat was op dat moment waarschijnlijk het hoogste wat men had kunnen verwachten.

Het interdepartementale rapport, in gang gezet door Van der Stoep, liet zo'n twee jaar op zich laten wachten. In het rapport, dat in 1983 onder het rechtse kabinet Lubbers I (CDA-VVD) verscheen, werden alle eenzijdige economische sanctiemaatregelen als onmogelijk en/of niet effectief afgewezen. Een olie-embargo was volgens de notitie in strijd met het GATT, het Beneluxverdrag en het EG-beleid. Ook de Nederlandse Sanctiewet uit 1977 zou eenzijdige stappen van Nederland in de weg staan.¹⁰²⁴ Ook waarschuwde de minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek in een begeleidende brief voor eventuele 'retaliërende' maatregelen van Zuid-Afrika. Hoewel Zuid-Afrika geen vergeldingsmaatregelen had ingevoerd jegens andere landen die het land met een boycot troffen, was het volgens Van de Broek niet uitgesloten dat jegens Nederland Zuid-Afrika wel zou vergelden, juist vanwege de historische banden tussen beide landen.

Opmerkelijk was trouwens dat premier Lubbers in dezelfde periode in de ministerraad liet weten dat hij persoonlijk voorstander was van een totaal investeringsverbod naar Zuid-Afrika, "ondanks de daaraan verbonden bezwaren, maar gelet op de politieke samenstelling van het kabinet en het reeds gevoerde overleg, is het nu gekozen model van een kritische dialoog voor hem acceptabel."¹⁰²⁵

Opnieuw deden de anti-apartheidsorganisaties pogingen om het debat te beïnvloeden. Op 6 juni 1983 organiseerde het KZA in het parlement een hoorzitting over de regeringsnota. Een aantal prominente docenten internationaal recht kwam tot de conclusie dat de argumenten van de regering, op basis van het interdepartementale rapport, "geen inhoudelijke belemmering vormen voor het nemen van eenzijdige maatregelen tegen Zuid-Afrika ter bestrijding van apartheid."¹⁰²⁶ Pikant was dat een latere opvolger van Van den Broek, professor Peter Kooijmans, deel uitmaakte van de groep rechtsgelerten. In een reactie op de nota van Van den Broek liet het ANC, daartoe aangespoord door het KZA, weten 'shocked' te zijn door de stelling van de Nederlandse regering dat economische sancties jegens Zuid-Afrika niet effectief zouden zijn.¹⁰²⁷

Het laatste grote Tweede Kamerdebat over Zuid-Afrika vond plaats op 22 juni 1983. Scholten was opnieuw de CDA-woordvoerder, maar nu opereerde hij onder strikte fractiediscipline. Deze keer pleitte Scholten zelf voor uitstel: Nederland moest haar zetel in de Veiligheidsraad maar gebruiken om te komen tot een verplicht olie-embargo. Moties die het regeringsbeleid afkeurden haalden het niet.

GPV-parlementariër Schutte vatte drie jaar Kamerdebatten over de kwestie van de sancties tegen Zuid-Afrika treffend samen: "Debatten in deze Kamer over de Nederlandse houding ten opzichte van Zuid-Afrika hebben enigszins het karakter gekregen van een feuilleton. Elke keer is het weer spannend en na afloop weet je dat er een vervolg zal komen. Wij debatteren weliswaar met de Minister van Buitenlandse Zaken, maar het onderwerp Zuid-Afrika heeft voornamelijk een binnenlandspolitieke betekenis gekregen."¹⁰²⁸

Voor de anti-apartheidsbeweging gold vooral dat met het rapport eens te meer duidelijk werd gemaakt dat het de opeenvolgende regeringen vooral ontbrak aan politieke wil om tot sancties te komen: de argumenten om sancties af te wijzen wisselden voortdurend.

Na de Kamerdebatten had het CDA het helemaal gehad met de anti-apartheidsactivisten én de progressieve kerkvertegenwoordigers die deels verantwoordelijk werden gehouden voor de spanningen binnen de partij. In 1982 bedankte zelfs Wil Albeda als lid van Kairos. In een brief aan Cor Groenendijk schreef Albeda dat hij zich steeds meer stoerde aan "de alleen maar negatieve benadering van uw werkgroep, een benadering waaraan naar mijn gevoel echt doordenken en bezinning ontbreekt."¹⁰²⁹

Kamerlid Stef Dijkman werd als gevolg van zijn halsstarrigheid hard aangepakt door zijn politieke stroming, de KVP, die weliswaar was opgegaan in het CDA, maar toch nog niet volledig was opgeheven. Om de gevolgen voor Dijkman te verlichten riep Kairos de hulp in van katholieke coryfee Marga Klompé.¹⁰³⁰ Ook Scholten kreeg het later zwaar te verduren. Eind 1983 vergaderde het CDA

1024 Brief Minister BZ aan Voorzitter Tweede Kamer, dd 03-05-1983. Zitting 1982-1983, 17895.

1025 Notulen ministerraad, dd 29-04-1983. Inv nr 3756.

1026 Commentaar van docenten internationaal recht op de notitie van de minister van BZ, dd 02-06-1983. Archief Kairos, doos 6.35 IISG.

1027 Statement of the African National Congress of South Africa, dd 10-05-1983. Archief Kairos, doos 6.35. IISG.

1028 Geciteerd in: Koole en Soetendorp (1983), p 91.

1029 Brief W. Albeda aan Kairos, dd 23-08-1982. Archief Kairos, doos 1.12. IISG.

1030 Brief Kairos aan Marga Klompé, dd 29-08-1980. Archief Kairos, doos 1.39. IISG.

over het optreden van Scholten en Dijkman. Op 7 december 1983 liet het partijbestuur weten dat als Scholten en Dijkman voortgingen met het in het openbaar verkondigen “dat zij de enige juiste politieke opvattingen vanuit het CDA verkondigen (...) een goed samenwerkingsverband slechts met zeer grote moeite realiseerbaar is.”¹⁰³¹ Een dag later besloten Dijkman en Scholten, maar ook het CDA zelf, dat het genoeg was. Scholten werd het woordvoerderschap buitenlandse zaken ontnomen, waarna hij en Dijkman zich afsplitsten van de CDA-fractie en verder gingen als Groep Scholten/Dijkman.

Internationale campagne

In oktober 1985 was het duidelijk dat de kans om in Nederland een formele olieboycot van Zuid-Afrika voor elkaar te krijgen in ieder geval op middellange termijn verkeken was. Ook moesten de actievoerders constateren dat de onvolledige olieboycot Zuid-Afrika weliswaar op kosten dreef, “maar echt bijten doet het niet.” Met de deur naar de politiek stevig dicht, richtten KZA en Kairos hun blik weer op de oude tegenstander: Shell. Maar dit keer moest de campagne breder gevoerd worden. Het lag voor de hand, zo meenden beide organisaties, om een multinational ook multinationala aan te pakken.¹⁰³² Een internationale aanpak van Shell was ook de insteek van de Wereldraad van Kerken. De Wereldraad verzocht Kairos en het KZA de mogelijkheden te onderzoeken om de acties tegen Shell naar internationaal niveau te tillen. Vooral Engeland (het tweede ‘moederland’ van Shell) en Amerika (de grootste afzetmarkt) leken interessant. In een oriënterend gesprek tussen betrokkenen van KZA en Kairos werd besloten in 1986/1987 een grote internationale campagne te organiseren in die landen waar Shell een groot marktaandeel had. De keuze voor Shell werd nogmaals gemotiveerd: samen met Philips was Shell de grootste Nederlandse investeerder in Zuid-Afrika.¹⁰³³ Vertegenwoordigers van Kairos en KZA reisden naar Londen om het idee voor te leggen aan de Anti-apartheid Movement (AAM) en het ANC. Het AAM was voorzichtig positief, maar waarschuwde dat de Nederlanders niet moesten verwachten dat in Engeland de actie de eerste prioriteit zou krijgen. Ook het ANC en de Swapo waren positief, maar stelden dat de actie zich niet alleen op Shell zou moeten/kunnen richten.¹⁰³⁴

De tijd voor het herpakken van de Shellcampagne was goed gekozen. De publieke opinie in Nederland leek zich definitief tegen banden met Zuid-Afrika gekeerd te hebben. Volgens een opinieonderzoek van bureau Interview, gehouden eind 1985, was 54 procent van de Nederlandse bevolking voor eenzijdige Nederlandse boycotmaatregelen tegen Zuid-Afrika. 35 procent was tegen en 12 procent had geen mening. Voor het eerst steunde een meerderheid van de bevolking de strategie van de anti-apartheidsbeweging. Vier jaar eerder was nog maar 23 procent van de Nederlanders voorstander geweest van een olieboycot door Nederland.¹⁰³⁵ Sietse Bosgra stelde dan ook dat hij “goede hoop [had] dat we nu de oorlog tegen Shell kunnen winnen.”¹⁰³⁶

In maart 1986 schreven KZA en Kairos een open brief aan Shell waarin het bedrijf werd opgeroepen zich op korte termijn terug te trekken uit Zuid-Afrika. Dat was uiteraard geen nieuwe eis, nieuw was wel het ‘dreigement’ dat, als Shell geen gehoor zou geven aan de eis, de campagne tegen Shell geïntensiveerd zou worden en bovendien internationaal uitgebouwd, en vooral ook in de VS. In dezelfde periode spraken KZA, Kairos en Pax Christi met Shelldirecteur Lo van Wachem. Aanwezig waren Sietse Bosgra, Jan ter Laak, Cor Groenendijk, dominee Bert Boer van de Raad van Kerken, en de Amerikaan Ken Zinn van de United Mine Workers of America. Cor Groenendijk zette de discussie gelijk op scherp door Van Wachem toe te voegen: “Ik zeg het recht in uw gezicht – u bent een collaborateur.”¹⁰³⁷ Ook Jan ter Laak van Pax Christi stelde zich strijdbaar op. “Wij zouden hem chanteren. Het woord threats viel nogal eens. Maar we stellen al tien jaar lang keurig vragen in aandeelhoudersvergaderingen zonder enig resultaat. Ik moet je zeggen dat ik langzamerhand emotioneel heel sterk geporteerd ben voor acties tegen Shell.”¹⁰³⁸

De aanwezigheid van de Amerikaanse vakbondsman maakte wellicht nog het meest indruk op Van Wachem: een internationale actie tegen het bedrijf (en vooral als Amerika meedeed) kon Shell niet gebruiken. De Amerikanen waren serieus: de mijnwerkersbond had elf mensen permanent vrijgesteld om de acties tegen Shell te coördineren. Bosgra: “We komen nu internationaal terug. Acties in de Verenigde Staten. Er zijn ook al acties in Australië, Nieuw Zeeland, de Scandinavische landen,

1031 Brief CDA partijbestuur aan Werkgroep Kairos, dd 07-12-1983. Archief Kairos, doos 1.39. IISG.

1032 Verslag door Sietse Bosgra van ‘oliegesprek’, dd 20-10-1985. Archief KZA, doos 17. IISG.

1033 Verslag door Sietse Bosgra van ‘oliegesprek’, dd 20-10-1985. Archief KZA, doos 17. IISG.

1034 Verslag bezoek ‘Marijke’, ‘Deny’ en Cor Groenendijk aan Londen i.v.m. Shell-actie, dd 20/21-11-1985.

1035 NIPO, bericht no 2102, dd 03-04-1981.

1036 Vrij Nederland, dd 01-02-1986.

1037 Geciteerd in Vrij Nederland, dd 25-03-1986.

1038 Vrij Nederland, dd 25-03-1986.

Engeland. En we hebben een lange adem. We rekenen voorlopig op een actie die een jaar gaat duren – van de aandeelhoudersvergadering die dit jaar wordt gehouden tot die van volgend jaar.” Ter Laak: “Ik weet ook dat we nooit in staat zullen zijn Shell in de rode cijfers te brengen, maar we kunnen wel hun naam zo bekladden dat het ze schade doet.”¹⁰³⁹ Bosgra noemde het een ‘zenuwenoorlog’: “Ik weet van boycotacties in het verleden dat bedrijven er enorm de pest aan hebben als ze vragen krijgen van hun eigen mensen. Shell zal tenslotte moeten afwegen of al die onrust, de aantasting van de naam en misschien ook nog wat economische schade opweegt tegen de winst die in Zuid-Afrika gemaakt wordt.”¹⁰⁴⁰

Aanvankelijk richtte de aandacht van Bosgra en de zijnen zich vooral op de verkopers en de grootverbruikers van Shellproducten. In juli 1986 werden Shell-pomphouders aangeschreven om bij de Shelleiding te protesteren. De meeste Shellpompen waren franchise-houders: het waren zelfstandige ondernemers die een contract hadden om Shellproducten onder het Shelllogo te verkopen. De respons op het verzoek was minimaal. Slechts enkele pomphouders schreven daadwerkelijk een protestbrief, zoals onder andere de exploitant van een Shell station in Zaandam. Deze schreef aan de directie van Shell: “De actievoerders gaan gesprekken aan met de klanten en ik vrees dat onze inspanningen en onze inzet bij acties zoals “Shell helpt” en de handdoekenactie hierdoor afbreuk zoniet teniet zal worden gedaan, ondanks flinke investeringen in deze projecten (...) ik verzoek u dan ook uw steun aan de apartheid te staken.”¹⁰⁴¹ Andere pomphouders maakten echter bezwaar tegen de acties, één pomphouder kondigde aan de plaatselijke Werkgroep Zuid-Afrika aansprakelijk te houden voor de kosten die het station zou moeten maken voor het nemen van veiligheidsmaatregelen, en eiste dat de plaatselijke groep schriftelijk zou bevestigen dat er bij het bewuste pompstation geen acties zouden plaatsvinden.¹⁰⁴²

In november 1986 stelde het KZA een lijst op van zes doelgroepen van grootverbruikers die benaderd zouden worden: universiteiten, gemeentes, ziekenhuizen, vervoersbedrijven, de PTT en een restcategorie (waaronder touringcarbedrijven, de Perscombinatie en het leger).

Het voordeel van dit soort acties was dat mensen en organisaties binnen de betrokken instellingen actief werden betrokken bij de anti-apartheidsstrijd. Vaak ontwikkelden die plaatselijke organisaties een eigen dynamiek waarbij de landelijke groepen nauwelijks nog in actie hoefden te komen, behalve voor het aanleveren van informatie- en actiemateriaal, zoals stickers, affiches, buttons et cetera. Zo’n dertig plaatselijke groepen deden mee aan de grootverbruikeracties.

Een groot aantal bedrijven werd aangeschreven met het verzoek de banden met Shell te doorbreken. Slechts weinig bedrijven gingen op dit verzoek in. Veel bedrijven verklaarden dat ze reeds Zuid-Afrikaanse producten boycotten en geen reden zagen het beleid ten aanzien van Zuid-Afrika te veranderen. De Perscombinatie (uitgever van onder andere de Volkskrant) liet bijvoorbeeld weten dat het contract met Shell niet zou worden verbroken. Ook vanwege de onafhankelijkheid van de buitenlandberichtgeving.¹⁰⁴³ De Boer Supermarkten waarschuwde het KZA voorzichtig te zijn met dit soort acties “daar agressieve actiegroepen dit kunnen zien als blijk van steun voor hun optreden”, hierbij refererend aan de recente branden bij de Makro en bij Shell pompstations.¹⁰⁴⁴ Wat betreft de universiteiten wilde het KZA dezelfde tactiek toepassen als bij de culturele boycot: via de universiteitsraad en studentenfracties een uitspraak of een motie uitlokken waarin het gebruik van Shellproducten werd verboden.

Het KZA probeerde ook de steun van de koninklijke familie te krijgen voor de strijd tegen Shell. Onder andere schreef Bosgra een brief aan prinses Irene met het verzoek om het comité te adviseren over welke stappen gezet konden worden om de druk vanuit de koninklijke familie op Shell in gang te zetten. “Terwijl wij bijv. pensioenfondsen oproepen hun aandelen Shell te verkopen, zou een dergelijke stap van Uw familie over een ander ingrijpen een belangrijke bijdrage aan de strijd kunnen zijn. Wij hebben er over gedacht om gelijklopende brieven aan alle leden van de koninklijke familie hierover te sturen. Wij realiseren ons dat dit geen gemakkelijk onderwerp is. Wij weten niet in hoeverre u zelf iets kunt doen, of ons kunt adviseren welke stappen te nemen.” De brief eindigde met het memoreren dat de moeder van prinses Irene, koningin Juliana “al in 1949 op bewonderenswaardige wijze tegenover de Zuidafrikaanse minister-president Malan stelling nam tegenover de apartheid. Zij was daarmee ver vooruit op Nederlandse politici als Drees en Suurhof...”¹⁰⁴⁵

1039 Vrij Nederland, dd 25-03-1986.

1040 Vrij Nederland, dd 25-03-1986.

1041 Brief J. Zonneveld (Shell zelftank station Vijfhoek) aan de directie van Shell, dd 04-07-1986. Archief KZA, doos 18. IISG.

1042 Brief Autobedrijf Van Ree te Breskens aan Werkgroep Zuid-Afrika te Axel, dd 07-10-1986. Archief KZA, doos 18. IISG.

1043 Brief perscombinatie aan KZA, zonder datum. Archief KZA, doos 21, IISG.

1044 Brief De Boer Winkelbedrijven aan KZA, dd 21-07-1987. Archief KZA, doos 22. IISG.

1045 Brief KZA aan Prinses Irene, dd 23-04-1986. Archief KZA, doos 18. IISG.

De anti-apartheidsbeweging heeft nooit actie gevoerd om Shell het predikaat 'koninklijke' te ontnemen. Wereldwijd stond Shell weliswaar bekend als 'Royal Dutch Shell', maar in Zuid-Afrika werd de toevoeging 'koninklijk' niet gebruikt. Ook de koninklijke familie maakte geen bezwaar. De 'Koninklijke' Shell was een Brits-Nederlands bedrijf en volgens de uitleg die daaraan gegeven werd, was het predikaat 'Koninklijk' alleen van toepassing op het Nederlandse deel. In april 1987 maakte koningin Beatrix wel bezwaar tegen het feit dat Amstel – onderdeel van Heineken – in Zuid-Afrika bier verkocht met het wapen van prins Bernhard en de toevoeging 'Hofleverancier'. Omdat het bier onder licentie in Zuid-Afrika werd gebrouwen vreesde het hof dat de tekst op de flesjes kon worden uitgelegd als een goedkeuring van apartheid. Volgens een woordvoerder van Heineken werd na uitgebreide correspondentie met het hof een compromis bereikt: de vermelding hofleverancier werd van het etiket afgehaald, maar het wapen van Prins Bernhard bleef erop staan.¹⁰⁴⁶

Eén van de principiële knelpunten voor een consumentenboycot van Shell was steeds dat de alternatieven voor Shell ofwel even 'fout' waren als het Nederlands/Engelse bedrijf, ofwel nauwelijks in Nederland verkrijgbaar waren. In een intern document stelde het KZA in december 1986 dat de andere grote merken in Nederland – BP, Mobil, Total en Esso – allemaal ook in Zuid-Afrika gevestigd waren. Alleen een paar kleine spelers deden geen zaken in Zuid-Afrika: Fina, Gulf/Koeweit Oil en Elf/Aquitaine. Gezien de beperkte verspreiding van deze pompen in Nederland waren dit geen aanvaardbare alternatieven. Een mogelijkheid zou zijn, dacht het KZA, om Exxon [de internationale naam van Esso, RM] te bewegen Zuid-Afrika te verlaten: "gezien de geringe belangen in ZA zou dit minder moeilijk moeten zijn, waarna Exxon zich als het echte grote alternatief voor Shell zou kunnen aandienen."¹⁰⁴⁷ Het toeval wilde dat Exxon eind december 1986 liet weten dat het bedrijf inderdaad Zuid-Afrika zou verlaten. Als reden gaf het bedrijf op dat het investeringsklimaat in Zuid-Afrika steeds meer te wensen overliet, als gevolg van de interne en externe druk op het land. In Zuid-Afrika werd het bericht met bezorgdheid ontvangen. De Zuid-Afrikaanse krant *The Citizen* gebruikte op 31 december haar grootste corps voor de kop: "World's top oil firm quits SA." In dat jaar hadden, volgens de krant, 65 buitenlandse bedrijven (merendeels uit de VS) Zuid-Afrika verlaten wegens de apartheid. Het besluit van Exxon om zich terug te trekken uit Zuid-Afrika maakte dat anti-apartheidsactivisten de automobilisten een serieus alternatief konden bieden. Esso pompstations, in Nederland redelijk ruim verspreid, werden in de Alternatieve Tankgids aangeprezen als 'apartheidsvrij'.

Ondanks de pogingen tot internationalisering bleven de anti-Shellcampagnes grotendeels een nationaal verschijnsel: acties die in diverse landen werden gevoerd stonden los van elkaar. Internationale synergie bleef uit. Kairos concludeerde dat "Ondanks goede bedoelingen en welgemeende intenties (te) veel internationaal Shell-campagne werk niet van de grond [is] gekomen."¹⁰⁴⁸ Als oplossing suggereerde Kairos het instellen van een internationaal secretariaat om de internationale Shellcampagne te coördineren en op gang te helpen. Maar ook dit internationale secretariaat kwam er niet. In Scandinavië, de VS en Groot-Brittannië kwamen olieboycotcampagnes redelijk van de grond, in andere landen (waaronder West-Duitsland, België) bleven de acties marginaal. In geen van de landen hadden de campagnes succes, in de zin dat Shell of andere oliebedrijven zich terugtrokken uit Zuid-Afrika.

In Amerika had de beweging nog het meeste succes. De Amerikanen waren relatief ver in het uitvaardigen van sancties tegenover Zuid-Afrika.¹⁰⁴⁹ De Amerikaanse anti-apartheidswetgeving was in grote mate het resultaat van de inspanningen van senator Edward Kennedy die 1985 een geruchtmakend bezoek had gebracht aan Zuid-Afrika, waarbij hij de blanke machthebbers ongekend hard tegemoet was getreden.¹⁰⁵⁰ Ook sprak Kennedy in Zuid-Afrika uitgebreid met leiders van het verzet, zoals bisschop Tutu en Allan Boesak. In de 'Comprehensive Anti-Apartheid Act' die het Amerikaanse beleid met betrekking tot apartheid richting gaf, werd vooral nadruk gelegd op de noodzaak van afstemming tussen westerse landen van sanctiewetgeving. De Amerikaanse regering evenals de Senaat voelden weinig voor een internationaal verplicht embargo van Zuid-Afrika ingesteld door de Veiligheidsraad. Dit vooral omdat zo'n besluit moeilijk teruggedraaid zou kunnen worden als de Zuid-Afrikanen fundamentele veranderingen in hun wetgeving zouden doorvoeren (de Russen

1046 Zie onder andere: NRC Handelsblad, dd 08-04-1987.

1047 Intern document: 'Is er een alternatief voor Shell?' Zonder datum (ws december 1986). Archief KZA, doos 18. IISG.

1048 Kairos, intern document 'Internationaal Shell-kampagne secretariaat', zonder datum (ws eind 1986). Archief KZA, doos 19. IISG.

1049 United States General Accounting Office. Status Report on Implementation of the Comprehensive Anti-Apartheid Act. Washington DC, oktober 1987. Ter inzage bij archief Kairos, doos Sanctiewetgeving VS. IISG.

1050 Zie bijvoorbeeld: http://www.boston.com/news/world/worldly_boston/2009/08/kennedys_international_impact.html

zouden dan dwars kunnen liggen). De bepaling maakte melding van een mogelijk internationale conferentie van de westerse landen om een versterking van het embargo jegens Zuid-Afrika door te spreken, maar omdat het Witte Huis (met name het State Department) deze paragraaf als niet-bindend beschouwde was er nooit gevolg aan gegeven.¹⁰⁵¹

De Act verbood nieuwe leningen aan en investeringen in Zuid-Afrika en stelde een ban in op vliegverkeer van en naar Zuid-Afrika. Daarnaast werd de import van Zuid-Afrikaanse kolen, textiel, uranium, landbouwproducten, ijzer en staal en gouden munten verboden. De import van producten die door de Zuid-Afrikaanse staat waren geproduceerd was totaal verboden. Hoewel de Amerikaanse wetgeving formeel vrij ver ging, was de feitelijke gang van zaken minder verstrekkend. Volgens de Comprehensive Anti-Apartheid Act was de import verboden van producten die gemaakt, verhandeld of geëxporteerd waren door Zuid-Afrikaanse (semi)-staatsbedrijven. De uitvoering van deze wetgeving werd ernstig belemmerd door het feit dat er weliswaar een lijst was van de te boycotten bedrijven, maar dat de producten die door deze bedrijven werden geëxporteerd onbekend waren bij het douanepersoneel.¹⁰⁵²

De problemen voor Shell in Amerika werden concreet toen de Amerikaanse vakbondsfederatie AFL-CIO in 1985 besloot om gehoor te geven aan de oproep van de Wereldraad van Kerken tot een Shellboycot. Directe aanleiding voor acties van Amerikaanse mijnwerkers was een ongeluk in de Zuid-Afrikaanse Rietspruit kolenmijn, voor de helft eigendom van Shell, waar twee zwarte arbeiders in een schacht vielen en omkwamen. Een gebedsdemonstratie van hun collega's, verenigd in de National Union of Miners, werd door de politie uiteen geslagen. Al snel sloten overkoepelende vakbondsorganisaties zich bij de boycot aan. Ook andere anti-apartheidsgroepen en verschillende Amerikaanse kerken ondersteunden de boycotacties. Een aantal grote beleggers stootten hun aandelen in Shell af. De acties kregen extra kracht omdat de Amerikanen ook een eigenbelang verdedigden: de Shellkolen concurreerden met lokaal gewonnen kolen.¹⁰⁵³ Amerikaanse werkgelegenheid stond op het spel.

Naar Amerikaanse begrippen was de boycot een succes. Zoals de Chicago Tribune schreef: "At a time when consumer boycotts often prove impotent, a union-prodded boycott against Royal Dutch/Shell Group shows surprising vigor, calculation, and ability to nettle the opposition."¹⁰⁵⁴ Belangrijk was de medewerking van een aantal kerkelijke groeperingen waaronder *mainstream* kerken als de Episcopal Church in the USA, de United Methodist Church, the American Baptist Church, de United Church of Christ en diverse katholieke gemeenschappen. Naast het oproepen tot een consumentenboycot, besloot een aantal organisaties ook tot het afstoten van Shell aandelen, zoals de Los Angeles County Board of Investments en de Harvard Universiteit. In een evaluatie van de actie stelt Donna Katzin, verbonden aan het Amerikaanse Interfaith Center on Corporate Responsibility, dat de boycot een "decided impact on Royal Dutch/Shell – short of pulling out of South Africa"¹⁰⁵⁵ had. Volgens Katzin kostte de Amerikaanse actie Shell 'billions of dollars' nog afgezien van de kosten die het bedrijf moest maken om met public relations maatregelen en andere strategische beslissingen de boycot te ontkrachten. Het imago van Shell raakte bij grote groepen in de Amerikaanse samenleving bezoedeld: Shell werd op veel plaatsen een vies woord.

De Amerikaanse markt was belangrijk voor Shell; een groot deel van de omzet van het concern werd in de VS gerealiseerd. Een groeiende boycot kon het bedrijf wel eens dwingen tot stappen die het liever wilde vermijden.¹⁰⁵⁶ Shell moest een list verzinnen.

Shell ontwikkelt een strategie

Vanaf het begin van de jaren tachtig werd het Shell duidelijk dat gesprekken, verklaringen tijdens de aandeelhoudersvergaderingen en interviews in de media, de actievoerders niet op andere gedachten konden brengen. De beweging was zo langzamerhand breder dan een stelletje fanaticelingen. Shell realiseerde zich dat steeds meer middengroepen ontvankelijk werden voor de boodschap van de beweging, en bereid waren naar deze overtuiging te handelen. Shell richtte zich tot kerkelijke gemeenten om tegenwicht te bieden aan de oproepen van Kairos en het KZA. Zo verspreidde Shell in

1051 United States General Accounting Office. Status Report on Implementation of the Comprehensive Anti-Apartheid Act. Washington DC, oktober 1987, p 5. Ter inzage bij archief Kairos, doos Sanctiewetgeving VS. IISG.

1052 United States General Accounting Office. Enhancing Enforcement of the Comprehensive anti-apartheid Act. Washington DC. Juli 1989. Ter inzage bij archief Kairos, doos Sanctiewetgeving VS. IISG.

1053 Zie ook: Amandla, februari 1986.

1054 Geciteerd in: Katzin, Donna. Shell in the US: anatomy of a boycott. In Hengeveld en Rodenburg (1995), p 328.

1055 Katzin (1995), p 333.

1056 Zie ook Van Riemsdijk (1994).

1980 een brochure waarin het bedrijf stelde apartheid zelf ook verwerpelijk te vinden. Weggaan was echter geen oplossing, aldus het bedrijf. Juist aanwezig blijven in Zuid-Afrika zou, volgens Shell, de apartheid helpen bestrijden: “Zulke bedrijven hebben door hun veelvuldige contacten in de gehele samenleving een gunstige invloed op het samengaan van verschillende rassen in een atmosfeer van sociale vooruitgang.”¹⁰⁵⁷ Ook benadrukte Shell dat Shell Zuid-Afrika een beleid voerde “van gelijke behandeling voor alle werknemers zonder onderscheid naar huidskleur, ras, geslacht of godsdienstige overtuiging.”¹⁰⁵⁸ Maar na het doodbloeden van de eerste periode van dialoog, van 1973 tot 1980, sprak Shell geruime tijd niet met de vertegenwoordigers van de anti-apartheidsbeweging. Dat kwam ook omdat Shell in die periode nauwelijks een direct doelwit was van de beweging. De beweging was met de politiek bezig. Dat veranderde vanaf het midden van de jaren tachtig. Ten eerste begon zich toen, met de eerste aanslagen op bedrijven met Zuid-Afrikaanse banden, een verharding van de strijd af te tekenen. Maar ook werd specifiek Shell een doelwit van de gematigde anti-apartheidsbeweging omdat de beweging bij de politiek bot had gevangen. Vooral de dreiging van een (internationaal gedragen) boycot van Shellproducten nam Shell serieus. Shell kon de aanval op de integriteit van het bedrijf niet langer meer negeren.

Bedrijfskundige Maarten van Riemsdijk onderzocht in zijn proefschrift ‘Actie of Dialoog?’¹⁰⁵⁹ de reacties van de bedrijven op campagnes van actievoerders en constateerde een vast patroon. De relevantie van maatschappelijk protest wordt zo lang mogelijk ontkend en de problemen genegeerd. De ondernemingen zijn pas bereid tot echte stappen als het te laat is. Van Riemsdijk wijt dat onder andere aan het onvermogen tot communicatie tussen bedrijven en actievoerders: hun werelden zijn té verschillend. Bedrijven reageren pas als financiële of andere schade (bijvoorbeeld reputatieschade) dreigt. De public affairs afdelingen die de grote bedrijven in de jaren zeventig en tachtig oprichtten hadden als belangrijkste taak het zoveel mogelijk neutraliseren en onschadelijk maken van het maatschappelijke protest. Shell-Amerika huurde daar zelfs een extern bureau voor in. Het communicatiebureau Pagan kreeg de opdracht de anti-Shellbeweging in kaart te brengen en suggesties te doen voor een strategie. De kern van het advies van Pagan was een wig te drijven tussen de radicale anti-apartheidsgroepen en de meer gematigde onderdelen van de beweging.¹⁰⁶⁰ Met de gematigden moest Shell in dialoog treden, en de radicale groepen moesten worden genegeerd of bestreden. Daarnaast adviseerde Pagan een beleid van openheid en een intensieve informatiecampagne en daarnaast nadruk op wat Shell daadwerkelijk deed tegen de apartheid en vooral op de positieve rol van Shell ná de apartheid. Dit werd de Neptunusstrategie genoemd (naar de god van de zee en in de zee komen schelpen – Shell’s – voor).

Vooral het uitlekken van het rapport, in Nederland via het VPRO-programma Gouden Bergen, op 12 oktober 1987, maakte dat de strategie uiteindelijk averechts werkte. Het bevestigde het beeld van Shell als onbetrouwbare speler die vooral uit opportunisme een verzoenende toon aansloeg. Directeur Tim Smith van het Interkerkelijk Centrum in New York, de organisatie die het Pagan-rapport had onthuld, meldde dat na het uitkomen van het rapport het aantal Amerikaanse kerkelijke organisaties dat besloot Shell te boycotten ‘astronomisch’ was toegenomen: “De infame strategie van Shell heeft veel kerkleiders kwaad gemaakt. Het is niet overdreven te beweren dat het Pagan-rapport ertoe heeft bijgedragen dat de nationale Raad van Kerken, de Episcopale kerk, de Verenigde Methodisten Kerk, de Baptisten Kerk en nog een aantal belangrijke religieuze genootschappen tot een boycot van Shell hebben opgeroepen.”¹⁰⁶¹

In Nederland ontkende Shell haar beleid te stoelen op het Pagan-rapport. Sterker nog, in een brief aan de Raad van Kerken in Nederland stelde Shell zelfs dat “Shell-Nederland geen exemplaar van het plan bezit en dat wij het ook nooit onder ogen hebben gehad.”¹⁰⁶² Shell benadrukte steeds dat het Pagan-rapport was opgesteld op verzoek van Shell-Amerika en uitsluitend gericht was op de Amerikaanse situatie. Bovendien had het stuk nooit het karakter van een beleidsdocument gekregen. De dialoog die Shell in Nederland zocht kon daarom niet beschouwd worden als een uitvloeisel van dat rapport.¹⁰⁶³ Shell erkende wel gesprekken over een strategie te hebben gevoerd met Scandinavische en Britse Shelldochters die zich wél baseerden op de ‘Pagan-doctrine’. Het was daarom geen toeval dat ook Shell-Nederland vanaf 1987 een serie gesprekken begon met de gematigde (vooral kerkelijke) anti-

1057 Brochure ‘Shell en Zuid-Afrika. Zonder datum, Shell Rotterdam. Ter inzage Archief Kairos, doos 17. IISG.

1058 Brochure ‘Shell en Zuid-Afrika. Zonder datum, Shell Rotterdam. Ter inzage Archief Kairos, doos 17. IISG.

1059 Van Riemsdijk (1994).

1060 Het Pagan-rapport ligt ter inzage bij het Kairos Archief. Doos ‘Shell Studies’ 6.31. IISG.

1061 Geciteerd in Het Vrije Volk, dd 06-10-1988.

1062 Brief Directie Shell Nederland aan Raad van Kerken in Nederland, dd 20-06-1988. Archief Kairos in een doos met opschrift BOZA (1). IISG.

1063 Het Vrije Volk, dd 06-10-1988.

apartheidsactivisten. Het KZA en de radicale clubs zaten daar niet bij. En daarmee volgde Shell-Nederland de facto de Neptunusstrategie. Volgens Shellwoordvoerder Martin van Rooijen had het KZA alleen de intentie de naam van Shell te bezoedelen.¹⁰⁶⁴ Overigens had Pagan bij het opstellen van het rapport ook informatie ingewonnen in Nederland. In 1986 kregen Sietse Bosgra en Cor Groenendijk bezoek van een journalist die zich voorstelde als Alan Feurer, en die vertelde een artikel te willen schrijven voor het blad 'International Barometer'. De bandopnames van deze gesprekken speelde Feurer door aan Pagan en deze werden gebruikt bij het opstellen van de strategie.

Het eerste gesprek was in januari 1987, in Londen tussen de Wereldraad van Kerken met de top van Shell. Op dat moment had de Wereldraad nog niet door dat het gesprek onderdeel was van een nieuwe strategie van Shell. Volgens de Nederlander Rob van Drimmelen, betrokken bij Betaald Antwoord, die bij het gesprek aanwezig was, erkende Shell in het gesprek dat het bedrijf last had van de acties die kerken in landen als Australië, Engeland, de VS en Nederland voerden.

In juni 1987 sprak het IKV met de directie van Shell-Nederland. IKV-secretaris Mient Jan Faber noemde het gesprek constructief en liet weten dat hij bij Shell bewegingen had waargenomen die erop wezen dat er binnen het bedrijf werd gezocht naar mogelijkheden om meer te doen voor de vele zwarte werknemers in Zuid-Afrika.¹⁰⁶⁵

Het uitlekken van de Neptunusstrategie, in het najaar van 1987, zette de dialoog gelijk in een ander licht. De anti-apartheidsgroepen zagen de gesprekken nu als een poging om de beweging te splijten. Dat kwam aan de orde na een gesprek, op 19 september 1987, tussen Shell en een katholieke delegatie met onder andere bisschop Ernst, voorzitter van Pax Christi en Philo Weijnenborg-Pot (de opvolgster van Marga Klompé) van de commissie Justitia et Pax. De Raad van Kerken liet weten verontrust te zijn over dit gesprek en het feit dat de katholieken de uitnodiging zonder ruggespraak met de RvK hadden aangenomen. Volgens de secretaris van de RvK, ds. W.R. van der Zee betrof het een "poging van Shell om ons uit elkaar te drijven", en was het "onbegrijpelijk dat dit gesprek had plaatsgevonden."¹⁰⁶⁶ In een later interview in Trouw gaf Weijnenborg-Pot, voormalig CDA-statenlid in Noord-Brabant, toe dat zij niet had geweten van enig Pagan-rapport tot tien uur vóór het gesprek met Shell, "toen ben ik niet meer gaan rondbellen om te vragen of het nog wel door moest gaan." Volgens Weijnenborg-Pot was het gesprek met Shell weinig inhoudelijk, en spraken zij ook niet met de top van het bedrijf, maar met mensen van de afdeling public relations: "We hadden in plaats van dat gesprek net zo goed naar een reclamespot kunnen kijken."¹⁰⁶⁷

Naast het feit dat de katholieke delegatie had verzuimd het bezoek af te stemmen met de RvK, was de kritiek ook dat de delegatieleden – door hun geringe kennis van zaken op het gebied van Zuid-Afrika – zich in de luren hadden laten leggen en een aantal dubieuze uitspraken van de Shellmensen kritikeloos hadden laten passeren.

Tien dagen later kregen de katholieken een herkansing. Op 29 september 1987 spraken vertegenwoordigers van de Rooms-Katholieke Bisschoppenconferentie met vertegenwoordigers van Shell. Opnieuw was bisschop Ernst van de partij, nu vergezeld van bisschop Lescauwat van Haarlem. Namens Shell waren Ir. H. Lemij, Ir. C. Dekker en Martin van Rooijen aanwezig. Als motief voor het gesprek had Shell aangegeven dat het bedrijf "de dialoog over de rol en positie van Shell in Zuid-Afrika [wilde] bevorderen en daartoe intussen al verschillende gesprekken [had] gehad met groeperingen, besturen van grotere gemeentes, het IKV, FNV, CNV."¹⁰⁶⁸ De bisschoppen gaven aan dat zij inzake Zuid-Afrika de lijn volgden van hun Zuid-Afrikaanse collega's, waarbij economische druk op Zuid-Afrika als de laatste kans werd gezien om zonder bloedvergieten veranderingen te bewerkstelligen. Ook constateerden de bisschoppen dat de vertegenwoordigers van Shell aan tafel allemaal uit de PR-afdeling afkomstig waren, ze vroegen zich af in hoeverre Shell bereid was tot een echte, zinvolle dialoog.

Volgens Shell was er, onder druk van anti-apartheidsorganisaties vanaf medio 1986 een omslagpunt bereikt in Zuid-Afrika en kon de regering de zaken niet meer in de hand houden. Ook was er volgens Shell "door allerlei acties in de afgelopen jaren (...) sprake van een beeldvertekening. Geconstateerd moet worden dat normale gesprekken nauwelijks meer te voeren zijn." Martin van Rooijen erkende tevens dat Shell niet trots was op wat het bedrijf in Zuid-Afrika had gedaan.

Aan het eind van de serie van gesprekken met kerkelijke vertegenwoordigers sprak Shell met het Shipping Research Bureau. Tot verrassing van Shell, die conform de Neptunus-strategie juist het KZA wilde isoleren van de meer kerkelijk geïnspireerde en gematigde anti-apartheidsbeweging, sloot Sietse

1064 Fries Dagblad, dd 10-10-1987.

1065 Zie bijvoorbeeld Gereformeerd Dagblad, dd 30-06-1987.

1066 Geciteerd in Gereformeerd Dagblad, dd 12-10-1987.

1067 Trouw, dd 29-12-1987.

1068 Verslag gesprek RK Bisschoppen met Shell, dd 29-09-1987. Archief KZA, doos 21. IISG.

Bosgra zich aan bij de SRB-delegatie. Samen met toenmalig SRB-directeur Jaap Woldendorp sprak Bosgra op 10 december 1987 met Sheldirecteur externe relaties, mr. Herbert. Het gesprek was informeel zonder vaste agenda, bedoeld om standpunten uit te wisselen. Volgens het Engelstalige verslag dat Woldendorp van deze bijeenkomst schreef was de formele reden voor Shell om met het SRB in gesprek te gaan, gelegen in de indruk van Shell dat het SRB zich steeds minder ging bemoeien met het in kaart brengen van olieleveranties aan Zuid-Afrika en zich steeds meer direct ging bemoeien met de internationale campagne gericht tegen Shell. Tijdens het gesprek klaagde Herbert dat Shell nooit geloofd werd als ze bepaalde verklaringen deed uitgaan of beschuldigingen ontkende. Bosgra en Woldendorp riposteerden dat de geloofwaardigheid van Shell laag was vanwege Rhodesië en dat Shell toen overduidelijk had gelogen over de betrokkenheid van het bedrijf bij verboden olieleveranties aan Ian Smith. Ook kwam het de geloofwaardigheid van Shell niet ten goede, meenden Bosgra en Woldendorp, dat concrete beschuldigingen aan het adres van de oliemultinational nooit werden beantwoord met concrete gegevens over hoe het dan echt zou zitten, maar alleen met globale ontkenningen van de beschuldigingen. Woldendorp schreef in het verslag: “Shell’s history, combined with their present rather aloof, perhaps even arrogant reactions, means it is usually a no-win situation for Shell. Very bad public relations strategy, we explained to him!”¹⁰⁶⁹ Tijdens het gesprek legde Herbert uit dat Shell Zuid-Afrika niet kon verlaten onder andere omdat het z’n mensen niet in de steek kon laten en dat er bovendien in Zuid-Afrika zelf geen steun was voor terugtrekking. Bosgra en Woldendorp gaven als suggestie mee, dat Shell in Zuid-Afrika in serieuze onderhandeling zou gaan met het ANC.

De kwestie Zuid-Afrika lag Shell steeds zwaarder op de maag. In januari 1987 maakte Shell een van haar PR-mensen, Rob Bouwman, geheel vrij om het imago van Shell met betrekking tot Zuid-Afrika op te vijzelen. Ook met directeur Public Relations Martin van Rooijen had Shell een ‘zwaargewicht’ op het Zuid-Afrikadossier gezet; Van Rooijen was Kamerlid geweest voor het CDA en staatssecretaris van belastingzaken in het kabinet-Den Uyl. Volgens Bouwman speelde Shell in Zuid-Afrika juist een positieve rol, en dat staafde hij door te wijzen op het feit dat er in Soweto nooit enige actie was gevoerd tegen één van de vier Shellstations daar. “Men begrijpt in Zuid-Afrika niet waarom er zoveel kritiek is op Shell. Zij zien daar heel goed wat het bedrijf heeft gedaan. Ik denk dat wij meer naar post-apartheid kijken dan de anti-apartheidsbeweging. Ik heb van hen nooit een scenario gehoord over hoe het na de apartheid moet.”¹⁰⁷⁰ In een interview met Elsevier, in maart 1989, gaf de president-directeur van Shell-Nederland, Hein Hooykaas, toe ongeveer een derde van zijn tijd te besteden aan de kwestie Zuid-Afrika, “plus dat we een groepje mensen bij elkaar hebben gebracht, dat er nog veel meer mee bezig is.”¹⁰⁷¹

De dialoog die Shell bereid was aan te gaan met tegenstanders betekende zeker niet dat Shell daarmee verlost was van haar horzels. De aandeelhoudersvergaderingen in 1987 en 1988 verliepen net zo rumoerig als in andere jaren. Tijdens de vergadering van 1987, op 14 mei van dat jaar, ruimde Van Wachem ongeveer eenderde van zijn rede in voor de affaire Zuid-Afrika. Daarin stelde hij onder andere dat het vertrek van een aantal grote buitenlandse ondernemingen uit Zuid-Afrika geen enkel verschil had gemaakt in de situatie. Volgens Van Wachem waren de meest verstokte voorstanders van apartheid vóór het terugtrekken van bedrijven als Shell uit Zuid-Afrika, want dat zou de lokale critici van apartheid tot zwijgen brengen en er bovendien toe leiden dat de onderdelen van Shell voor afbraakprijzen in handen zouden komen van de huidige blanke elite.¹⁰⁷²

Aan het eind van de jaren tachtig werd de anti-Shellstemming in Nederland steeds breder gedragen. Overall in het straatbeeld waren anti-Shell leuzen te lezen. Shell ergerde zich groen en geel aan de voortdurende kritiek. Zo verzocht Shell medio 1988 Rijkswaterstaat om iets te doen tegen de anti-Shellleuzen die op vrijwel ieder viaduct in Nederland waren gekalkt en waarmee automobilisten werden herinnerd aan de oproep om de eerstvolgende tankbeurt Shell voorbij te rijden. Rijkswaterstaat liet weten dat ze bij het reguliere onderhoud aandacht zou besteden aan het verzoek van Shell. Van een systematische schoonmaak van de viaducten kwam het nooit, tot ergernis van Shell.

Voor Shell was de omgang met groepen uit het ‘maatschappelijk middenveld’ nieuw. Shell hoefde zich eerder niets gelegen laten liggen aan opvattingen in de samenleving. De status van Shell in Nederland was altijd onomstreden geweest. Shell werd gezien als een nationaal icoon. De belangen van Shell

1069 Verslag gesprek Shell met SRB, dd 10-12-1987. Archief Kairos, doos 6.20B. IISG.

1070 Geciteerd in de Volkskrant, dd 09-05-1987.

1071 Elsevier, dd 15-03-1989.

1072 NV Koninklijke Nederlandsche Petroleum maatschappij. Rede van Ir L.C. van Wachem, uitgesproken tijdens de algemene Vergadering van Aandeelhouders op 14 mei 1987.

waren bijna gelijkgesteld aan de Nederlandse nationale belangen. Deze vrijwel onaantastbare positie werd ook nog versterkt door het ‘koninklijke’ predikaat dat het bedrijf voerde en door de grote financiële belangen die de koninklijke familie in het bedrijf zou hebben.

Kairos, dat in het begin van de jaren zeventig de acties tegen Shell was begonnen, had in het begin zeker twijfel gehad of de oliegiëgant niet een maatje te groot was. Shell was immers verweven met de Nederlandse elite. “Many prominent politicians and scientists once started their car[r]eer with Shell or where rewarded with an important position after having ended their car[r]eer. What would a small working group like Kairos, made up of a dozen volunteers ever achieve in a campaign against such a huge concern.”¹⁰⁷³

In een periode van nauwelijks meer dan tien jaar was dit beeld van onkreukbaarheid gekanteld: Shell zat ineens in de beklagdenbank en de publieke opinie hechtte weinig geloof aan de pleidooien die het bedrijf moesten vrijpleiten. Shell zelf signaleerde aan het eind van de jaren tachtig dat de top van het bedrijf zich een bepaalde mate van arrogantie en geslotenheid had aangemeten, hetgeen de geloofwaardigheid van het bedrijf niet ten goede kwam en in ieder geval niet de meest strategische reactie was op de vragen die vanuit de samenleving aan het bedrijf werden gesteld. In een vertrouwelijk, intern Shellrapport ‘Arbeid en Organisatie in de jaren negentiger jaren: een personeelsvisie exercitie’, dat in handen kwam van de FNV, constateerde het bedrijf over zichzelf: “Gesloten. Bureaucratisch. Arrogant. Star en weinig veranderingsgezind (...) de mensen aan de top lijken de kunst van het luisteren langzaam af te leren (...) Er is onvoldoende openheid. Daardoor is er onduidelijke en onvoldoende communicatie en weinig aandacht voor eigen initiatief. Dit leidt tot een slechte beeldvorming...”¹⁰⁷⁴

Ook binnen het bedrijf zelf besloot Shell vanaf 1987 de discussie over de aanwezigheid in Zuid-Afrika meer openlijk te voeren. In juni 1987 sprak de Centrale Ondernemingsraad van Shell-Nederland met een speciaal ingestelde commissie die de discussie over Zuid-Afrika binnen het bedrijf vorm moest geven. Volgens de OR-leden wisten de werknemers van Shell vaak niet eens wat er precies speelde met betrekking tot hun bedrijf in Zuid-Afrika en moesten de informatie vaak uit de krant vernemen.¹⁰⁷⁵

Na de vrijlating van Mandela maakten KZA, Kairos, Novib en Pax Christi zich op voor de volgende aandeelhoudersvergadering van Shell. Er ontstond daarbij veel discussie over de vraag of de eis tot terugtrekking van Shell overeind moest blijven. Het ANC was niet duidelijk. In een vergadering op 21 maart 1990 bij Pax citeerde één van de aanwezigen Nelson Mandela: “Als het water bijna kookt moet je het vuur niet uitzetten.” De activisten hielden rekening met een verhaal van Shell waarin het bedrijf haar eigen bijdrage aan de afschaffing van apartheid zou roemen.

Shell tegen apartheid

In oktober 1986 lekte een geheime notitie uit van Shell Zuid-Afrika directeur John Wilson waarin deze stelde dat er geen directe plannen waren om terug te trekken, maar dat het bedrijf onder toenemende druk stond om dat wel te doen: “If the bottom line of Royal Dutch Shell is adversely affected internationally, the shareholders will have to reconsider their position.”¹⁰⁷⁶ Voor de Zuid-Afrikaanse krant Sunday Times was dit aanleiding voor een enorme kop op de voorpagina: ‘Shell Shock’. Sietse Bosgra liet in De Waarheid weten dat het KZA “zeer verheugd” was over de inhoud van het uitgelekte stuk.¹⁰⁷⁷ President-directeur Van Wachem stelde echter orde op zaken: “Shell gaat door met investeren, om goede werken te doen voor de zwarten, om zich voor te bereiden op de periode na de apartheid.”¹⁰⁷⁸ Het centrale argument van Shell om te blijven was dat Shell in Zuid-Afrika bijdroeg aan het bestrijden van apartheid. Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig, begon Shell met de anti-apartheidsuitingen die het bedrijf deed openlijk te koop te lopen. In het zakenblad Business Day, bijvoorbeeld, verklaarde Shelldirecteur Zuid-Afrika dat “Shell is comitted to doing all it can to eradicate apartheid, thereby ensuring a free and equal society for all.”¹⁰⁷⁹ Eerder al had Shell zich zelfs de woede van premier Botha op de hals gehaald. Namens de Zuid-Afrikaanse Federated Chambers of Industry had Shell-directeur John Wilson, president Botha in 1986 opgeroepen tot een beleid van verzoening en onderhandelingen: “Business, various organisations and politicians are pressing for this as the only option for channeling

1073 Kairos. Campaign against Shell for an oil embargo. Reconstruction of a lengthy proces 1972 - 1982. Kairos, Utrecht, zonder datum.

1074 Geciteerd in Trouw, dd 15-10-1988.

1075 Financieel Dagblad, dd 22-05-1987.

1076 Geciteerd in: The Times. ‘Shell threatens to withdraw’, dd 20-10-1986.

1077 De Waarheid, dd 20-10-1986.

1078 Geciteerd in de Volkskrant, dd 09-05-1987.

1079 Business Day, dd 09-07-1986.

the black power struggle in South Africa through bargaining and negotiation.”¹⁰⁸⁰ Botha reageerde woedend: “Your assessment of the Governments position is quite ridiculous. Unless you too come to grips with the realities of the security situation in this country and act accordingly, you are bound to pay a heavy price. This is not a threat – it is a considered warning.”¹⁰⁸¹

In de tweede helft van de jaren tachtig plaatste Shell advertenties in Zuid-Afrikaanse kranten waarin het bedrijf stelde dat het bedrijf opkwam voor de klassieke mensenrechten, zoals een vrije pers, de vrijheid van vergadering, de vrijheid van mensen om te wonen waar ze wilden en voor de mogelijkheid van politieke participatie van iedereen. Hoewel er weinig bekend is van de wijze waarop Shell deze rechten voor de Zuid-Afrikaanse (zwarte) burgers probeerde te bereiken, kunnen de advertenties toch gezien worden als een daad van oppositie tegen het regime. Op 13 september 1989 liep een directeur van Shell Zuid-Afrika, John Drake, mee in een protestmars in Kaapstad tegen het politieoptreden tegen zwarten na de parlementsverkiezingen van een week eerder. In een persbericht stelde Drake: “Zuid-Afrika mag zich gelukkig prijzen met zijn zwarte bevolking die nog steeds de voorkeur geeft aan vreedzame onderhandelingen, en met leiders als dominee Allan Boesak en aartsbisschop Tutu. Bij Shell vinden we dat het bedrijfsleven actief moet meewerken aan het scheppen van een gunstig onderhandelingsklimaat.”¹⁰⁸²

Dit soort gebaren van Shell werden door de anti-apartheidsbeweging steevast weggehoond. Zo was de protestmars waar Drake aan meeliep door de regering goedgekeurd en dus gevaarloos, zo meenden de actievoerders. Allan Boesak meende: “Als Shell echte veranderingen wil in Zuid-Afrika, dan zullen ze veel meer moeten doen dan advertenties plaatsen in kranten en meelopen in demonstraties wanneer daaraan geen risico verbonden is. Waarom waren zij er niet toen het niet veilig was, toen wij in elkaar geslagen werden en in de gevangenis gegooid werden? Hij kwam alleen maar omdat hij wist dat er niets zou gebeuren en dat er politieke winst te behalen viel. Dat is de ergste vorm van opportunisme die er bestaat.”¹⁰⁸³

In mei 1988 schreef Sietse Bosgra een door veel kranten opgepikt stuk over het imago dat Shell zich kennelijk wilde aanmeten. Volgens Bosgra plaatste Shell de advertenties slechts in kranten die gelezen werden door zwarten en door de linkse intellectuelen in het land, “maar men zal tevergeefs zoeken naar dergelijke advertenties in de grote bladen die gelezen worden door de blanke Zuidafrikanen die de macht en rijkdom in het land bezitten.”¹⁰⁸⁴

In een ingezonden brief in de Volkskrant had Mient Jan Faber van het IKV, na het gesprek met Shell in juni 1987, al geschreven dat Shell méér moest doen dan zich in advertenties in Zuid-Afrikaanse kranten uit te spreken tegen apartheid. Onder andere eiste Faber dat Shell bereid zou moeten zijn in Zuid-Afrika gesprekken te voeren met het UDF. “Pas wanneer Shell daartoe bereid zou zijn is er sprake van meer dan een public-relationsbeleid.”¹⁰⁸⁵ Driekwart jaar later, op 18 maart 1988, schreef Faber een brief aan Martin van Rooijen waarin hij hem nogmaals herinnerde aan het ‘constructieve gesprek’ en herhaalde dat het IKV concreet gevraagd had of Shell mogelijkheden zag voor een gesprek met het (verboden) ANC en of het overwogen was om Oliver Tambo publiekelijk uit te nodigen voor een gesprek. Op 11 mei beantwoordde Van Rooijen de brief van Faber met de bevestiging dat Shell zowel bilateraal als in groepsverband betrokken was bij besloten gesprekken met het ANC. Juist omdat die gesprekken alleen mogelijk waren als ze besloten waren, was het niet nuttig om Tambo publiekelijk uit te nodigen voor een dialoog: “...Shell blijft doorgaan met constructieve gesprekken indien dit bijdraagt tot verbeteringen gericht op de – door ons gedeelde – doelstelling van vreedzame veranderingen op weg naar een volledige democratische samenleving in Zuid-Afrika. Een publiekelijke invitatie door Shell aan ANC-voorzitter Tambo past ons inziens niet in deze benadering.”¹⁰⁸⁶

Na 1987 was het voor bedrijven als Shell duidelijk dat er voor het apartheidsregime geen houden meer aan was en dat Shell met lege handen zou komen te staan als er na de omwenteling geen goede banden zouden zijn met de nieuwe machthebbers. Ongeveer vanaf deze tijd begon het bedrijfsleven zich meer en meer te laten horen als een element in de strijd tegen de apartheid. VNO-voorzitter Kees van Lede stelde in het televisieprogramma Brandpunt dat het bedrijfsleven in Zuid-Afrika de eerste factor was geweest om tegenspel te bieden aan het regime: “Al meer dan twintig jaar vragen de grote bedrijven aan de regering een opening te maken.”¹⁰⁸⁷

1080 Geciteerd in Van den Bergh, Erik. The Dutch Campaign against Shell. In Hengeveld & Rodenburg (1995).

1081 Brief president Botha aan J.R. Wilson, dd 13-06-1986. Archief Kairos, doos 6.16. IISG.

1082 Persbericht Shell: Shell Post Extra, dd 13-09-1989. Archief Kairos, doos 6.16. IISG.

1083 Geciteerd in: Van den Bergh, Erik. Een fors dilemma. Gepubliceerd in Hervormd Nederland, dd 17-02-1990.

1084 Zie bijvoorbeeld: Helderse Courant, dd 31-05-1988.

1085 De Volkskrant, dd 01-08-1987.

1086 Brief Shell Nederland aan IKV, dd 11-05-1988. Archief KZA, doos 24. IISG.

1087 Geciteerd in: Buijs (1995).

Tegelijkertijd werd bekend dat het ANC min of meer geheime besprekingen voerde met enkele tientallen leiders van Zuid-Afrikaanse bedrijven. Deze besprekingen waren een vervolg op eerdere vriendschappelijke contacten in 1985 tussen de top van mijnbedrijf Anglo en Oliver Tambo en Thabo Mbeki van het ANC.¹⁰⁸⁸ Het Zuid-Afrikaanse bedrijfsleven raakte tijdens de gesprekken in 1985 en 1987 ervan overtuigd dat de ANC'ers niet de dogmatische marxisten waren die de regering graag van hen maakte. Anglo topman Gavin Relly omschreef de ANC-ballingen als "just a bunch of homesick South Africans."¹⁰⁸⁹ En ook de ANC'ers kregen de indruk dat er met het Zuid-Afrikaanse bedrijfsleven beter te praten viel dan met de regering.

De toenadering tussen beide partijen - de bevrijdingsbeweging en het bedrijfsleven – had nauwelijks invloed op de anti-apartheidsstrijd in Nederland. Hier bleef het bedrijfsleven het belangrijkste doelwit in de strijd voor een non-raciaal Zuid-Afrika. De anti-apartheidsbeweging werd daarbij gesterkt door andere ontwikkelingen in Zuid-Afrika, die allesbehalve verzoening uitstraalden. Een meerderheid van de blanke Zuid-Afrikaanse bevolking hield krampachtig vast aan het apartheidssysteem. Tijdens de parlementsverkiezingen van 1987 behaalde de Nasionale Party van Botha de absolute meerderheid overwinning en ook de rechtse oppositie, de Konserwatiewe Party, won flink. Blank Zuid-Afrika voelde zich nog niet klaar om uit eigen beweging het roer om te gooien en koos voor de confrontatie.

1088 Waldmeir, Patti. *Anatomy of a miracle: The end of apartheid and the birth of the New South Africa*. W.W. Norton, New York, 1996.

1089 Waldmeir (1997), p 74.